

Energy research Centre of the Netherlands

Voorbeelden voor draagvlakbevordering bij duurzame energieprojecten op eilanden en in kleine gemeenschappen

R. M. Mourik

C.F.J. Feenstra

R.P.J.M. Raven

ECN-E--07-033

Mei 2007

Verantwoording

Dit rapport is het resultaat van onderzoek uitgevoerd in opdracht van Stichting Duurzaam Texel. De resultaten van dit onderzoek zijn tevens verwerkt in ECN-rapport ECN-X--07-059 (Weeda en Smit). Dit onderzoeksproject is bij ECN bekend als project 8.28065. Contactpersoon bij ECN voor dit rapport is Ruth Mourik, tel: 0224-568257, e-mail: mourik@ecn.nl.

Abstract

The Dutch island of Texel aims to have a completely sustainable energy system in the year 2030. To achieve this transition multiple projects must be undertaken. A critical issue is to promote societal acceptance of individual projects as well as the whole transition by all relevant stakeholders. Participation is one promising instrument in promoting societal acceptance. In this research, three steps are taken to decide which actions should be taken to promote societal acceptance. First, a literature research on participation is carried out to determine the various forms in which participation can be realised. Second, best practices on islands and small communities are investigated regarding the societal acceptance of a transition towards a (partly or completely) renewable community and the social and economic benefits of such a transition. Third, a variety of renewable energy projects are analysed in which various forms of participation were applied. The main conclusion of the research is that participation can certainly promote societal acceptance of a transition towards a sustainable energy system in Texel, and in particular if it enables participants to profit from or learn about social and economic benefits.

Inhoud

Lijst van tabellen	5
Samenvatting	6
S.1 Inleiding	6
S.2 Vormen van participatie en weerstand	6
S.3 Een analyse van best practices op eilanden en in kleine gemeenschappen	7
S.4 Lokale economische en sociale baten die duurzame energieprojecten vergezellen	8
1. Inleiding	19
2. Participatieve methoden voor draagvlak vergroting: de literatuur	21
2.1 Inleiding	21
2.2 Wie kan er weerstand bieden: een overzicht van stakeholders	21
2.3 Hoe ontstaat weerstand tegen nieuwe energieprojecten?	22
2.4 Waarom ontstaat weerstand tegen energieprojecten?	22
2.5 Welke strategieën hanteren stakeholders om uiting te geven aan weerstand?	23
2.5.1 Bewuste afwijzingsstrategieën	24
2.5.2 Beschadigende afwijzingsstrategieën	24
2.5.3 Strategische afwijzingsstrategieën	25
2.6 Stap 1 in alle participatieve methoden: het identificeren en karakteriseren van stakeholders	25
2.7 Participatieve methoden voor draagvlak vergroting: de literatuur	27
2.7.1 Manipuleren en genezen	30
2.7.2 Informeren	30
2.7.3 Uitleggen	30
2.7.4 Verzoenen	30
2.7.5 Consulteren	30
2.7.6 Onderhandelen	31
2.7.7 Betrekken bij het project	31
2.7.8 Samenwerken	31
2.7.9 Partnerschap	31
2.7.10 Macht delen en volledige stakeholdercontrole	32
2.8 Tot slot	32
3. Best practices eilanden	33
3.1 Inleiding	33
3.2 Manipuleren en genezen/Informeren/Uitleggen	33
3.2.1 Samos	33
3.2.2 Cyprus	34
3.2.3 Frankrijk- Reunion	34
3.2.4 Sardinië	34
3.2.5 Sicilië	35
3.3 Verzoenen en Consulteren	35
3.3.1 Griekse eilanden algemeen	35
3.3.2 Kreta	35
3.3.3 Milos	36
3.3.4 IJsland	37
3.3.5 Canarische Eilanden	37
3.4 Onderhandelen/betrekken bij het project	38
3.4.1 Sardinië	38
3.4.2 Salina	38
3.4.3 Chios	38

3.4.4	Malta	39
3.5	Samenwerken/partnerschap/volledige stakeholdercontrole	39
3.5.1	Caribische eilanden	39
3.5.2	Mauritius	39
3.5.3	Kreta	40
3.5.4	Unst	40
3.5.5	Gotland	41
3.5.6	Samsøe	41
3.6	Conclusies	42
4.	Best practices Burgerparticipatie in projecten rond duurzame energie: een aantal voorbeelden	43
4.1	De burger neemt zelf initiatief	43
4.2	Doorslaggevende participatie: burgers zijn mede-eigenaar	44
4.3	Symbolische participatie: burgers worden geraadpleegd	45
4.4	Eenrichtingsverkeer: geen burgerparticipatie	46
4.5	Lessen uit de voorbeelden	47
	Referenties	49
	Websites	50

Lijst van tabellen

Tabel 2.1	<i>Overzicht van redenen tot conflict die kunnen ontstaan bij nieuwe energieprojecten</i>	23
Tabel 2.2	<i>Tabel ter identificatie van stakeholders</i>	26
Tabel 2.3	<i>Verschillende niveaus van stakeholderparticipatie</i>	28

Samenvatting

S.1 Inleiding

De Stichting Duurzaam Texel wil nu een nieuwe impuls geven aan de transitie naar een duurzame energievoorziening. Men heeft zich hierbij gerealiseerd dat de transitie een langdurig proces is dat bij aanvang gebaat is bij een helder en concreet beeld van het einddoel. Zowel de praktijk als de literatuur leert ons dat het succes van een project rond duurzame energie afhankelijk is van het draagvlak bij en de acceptatie door de betrokken partijen, en dat niet alleen aandacht voor het verkrijgen van draagvlak voor de transitie als geheel, maar ook voor elk afzonderlijk onderdeel daarbinnen essentieel is. Dit houdt in dat er op lokaal niveau draagvlak moet zijn bij de bevolking voor de implementatie van individuele duurzame energieprojecten.

Het creëren van draagvlak is tweeledig. Enerzijds gaat het om het mobiliseren van lokaal enthousiasme en actieve ondersteuning, anderzijds gaat het om het anticiperen en reageren op weerstand onder de stakeholders van een project. Voor beide gevallen geldt dat een projectontwikkelaar inzicht moet krijgen in de dynamiek, percepties, probleemagenda's, lopende projecten, machtsverhoudingen, etc. in de context van nieuwe energieprojecten. Uit de literatuur blijkt dat stakeholderparticipatie daarvoor een uitstekend middel is. Stakeholderparticipatie is dus een wederzijds communicatiemiddel waarmee een projectontwikkelaar zijn of haar inzicht in de *context* kan vergroten en de stakeholders hun inzicht in het *project* kunnen vergroten. Bij vergaande participatie kunnen stakeholders zelfs direct invloed uitoefenen op het project. Participatie is daarmee geen heilige graal tot projectsucces. Immers, er kan uit het participatieproces ook blijken dat de weerstand tegen het project dusdanig is, dat de projectontwikkelaar beter op zoek kan gaan naar een andere locatie. Maar participatie is wel noodzakelijk: het is beter in een vroeg stadium de randvoorwaarden voor een project te (h)erkennen, dan in een later stadium geconfronteerd te worden met onverwachte weerstand tegen het project.

S.2 Vormen van participatie en weerstand

Er kan onderscheid worden gemaakt in drie vormen van weerstand. Bij 'bewuste afwijzing' weigert een stakeholder bewust mee te werken aan een nieuw energieproject. Doel van deze bewuste afwijzing hoeft niet te zijn dat stakeholder het project wil laten falen. Een stakeholder kan ook gewoon niet meewerken omdat hij er het belang niet van inziet, terwijl het project wat hem betreft wel door kan gaan. De tweede en meeste negatieve strategie is de 'beschadigingsstrategie'. Het gaat hierbij om handelingen die direct het project beschadigen of vertragen doordat een aanval wordt gepleegd op de (financiële) middelen van een project. De laatste en meest positieve strategie die stakeholders hanteren is direct gericht aan de projectorganisatie, bijvoorbeeld de projectmanager. In deze 'strategische afwijzing strategieën' gaat het erom de projectmanagers te overtuigen de projectaanpak te veranderen via het inbrengen van nieuwe argumenten of alternatieven. Ze zijn daarmee dus gericht op onderhandeling.

Om deze strategieën te anticiperen kan de projectontwikkelaar besluiten tot participatieve methoden. In dit rapport geven we een overzicht van methoden zoals genoemd in de literatuur over stakeholderparticipatie. Daarbij maken we onderscheid tussen dertien vormen van participatie, variërend van geen participatie tot volledige stakeholdercontrole. Geen enkele van deze methoden is heilig. In de praktijk moet er altijd worden gezocht naar de methode die het best past bij de lokale context en stakeholders waarin een project wordt ontwikkeld en rekening mee dient te worden gehouden. Het verdient wel de aanbeveling om in elk geval een zo hoog mogelijke vorm van participatie te ambiëren op een zo vroeg mogelijk moment in de opzet van een projectplan. Op die manier stelt een projectorganisatie zich zeker van voldoende (en noodzakelijke)

input uit de lokale, regionale en nationale context van een project. Naarmate het project vordert en er nog geen participatieve acties zijn ondernomen wordt het steeds minder logisch om methoden hoger op de ladder te hanteren. Participatie van stakeholders is daarmee niet de enige maar wel een noodzakelijke voorwaarde voor het creëren van draagvlak.

S.3 Een analyse van best practices op eilanden en in kleine gemeenschappen

In het onderzoek ten behoeve van draagvlakbevordering van duurzame energieprojecten op Texel heeft ECN aandacht besteed aan het leren van andere ervaringen met betrekking tot het wegnemen van weerstanden bij (eind)gebruikers en andere relevante stakeholders. Hierbij is in het bijzonder aandacht geweest voor weerstand tegen windenergie en voor voorbeelden met een succesvolle uitkomst ten aanzien van het wegnemen en/of opvangen van publieke weerstand.

Het onderzoek heeft zich gericht op de volgende onderwerpen:

- Verduurzaming op eilanden: hoe hebben andere eilanden verduurzamingtrajecten opgezet, zijn er eilandspecifieke karakteristieken te onderscheiden met betrekking tot het opvangen van publieke weerstand, en wat kan de gemeente Texel daarvan leren?
- Participatie van burgers bij verduurzamingprojecten. We hebben ons gericht op projecten waarbij bepaalde groepen, dorpen, steden of regio's betrokken zijn (o.a. middels financiële constructies, burgerraadpleging).
- Strategieën om publiek draagvlak te vergroten (processen en methoden die gebruikt kunnen worden als burgerraadpleging, informatievoorziening, participatieve methoden).

Uit het overzicht aan best practices op verschillende eilanden en kleine gemeenschappen blijkt dat de kans op een succesvol duurzaam energieproject of -plan direct samenhangt met de afwezigheid van weerstand onder de stakeholders. Wanneer er weerstand is heeft dit negatieve invloed op de schaalgrootte waarop duurzame energie geïmplementeerd kan worden op de eilanden, soms zelfs tot beëindiging van het project aan toe.

Projecten die succesvol geïmplementeerd zijn, hebben een aantal kenmerken gemeen:

- Bij informatievertrekking aan de lokale bevolking is zeer expliciet aandacht besteed aan de baten en kosten van het project voor de lokale economie. Bewoners worden snel enthousiast wanneer ze financiële baten van de energieprojecten meekrijgen.
- De snelheid waarmee projecten en vooral windprojecten gerealiseerd worden is van grote invloed op acceptatie en weerstand. Hoe sneller (hoe meer turbines per jaar) hoe meer weerstand.
- Er is in een vroeg stadium gesproken met de lokale bevolking over hun visies ten aanzien van het project, hun voorwaarden voor acceptatie, hun wensen ten aanzien van lokale baten van het project en hun angsten.
- Op basis van de informatie die uit bovenstaande interactie kwam, is het projectplan in meer of mindere vorm gezamenlijk opgesteld of is het reeds bestaande plan aangepast om aan de lokale voorwaarden en wensen tegemoet te komen.
- Verder blijkt dat hoe meer informatievoorziening over financieringsconstructies met dezelfde technologie elders en in het bijzonder met de lokale socio-economische impact van die constructies wordt gegeven, hoe positiever de houding van de bevolking (In de geanalyseerde case studies had dit betrekking op wind).
- Naarmate er meer participatie en betrokkenheid van de bevolking gezocht wordt door de projectontwikkelaars, neemt de schaalgrootte (hoeveelheid projecten, percentage duurzaamheid, aantal betrokkenen) van het succes toe. De eilanden Kreta, Gotland en Samsø en de gemeenschappen Vep en Jühnde zijn daar goede voorbeelden van.
- Daarnaast is het van belang in te zien dat ieder project een unieke context heeft en dat de vorm van de participatie afgestemd moet worden op die context.

- Een laatste kenmerk is dat de acceptatie van en weerstand tegen een project van burgers gebaseerd kan zijn op verschillende onderdelen: de technologie, de economische en financiële consequenties, de werkwijze van de projectpartners, de landschappelijke gevolgen, de deelname van een bepaalde partij, onzekerheden over de toekomst, etc. Bij de participatie van burgers en informatievoorziening naar hen toe moet dus getracht worden evenveel aandacht aan alle facetten van het project te geven en niets achter te houden of te ver naar voren te schuiven.

S.4 Lokale economische en sociale baten die duurzame energieprojecten vergezellen

De voorbeelden die verderop in dit stuk worden behandeld tonen dat de implementatie van duurzame energie op eilanden en in kleine gemeenschappen vergezeld gaan van meerdere lokale baten op economisch en sociaal vlak.

Hieronder volgt een overzicht van de baten die in de voorbeeldprojecten benoemd werden.

Werkgelegenheid

Veel van de projecten waar burgers actief in participeerden werden gebouwd en onderhouden door lokale aannemers (Unst, IJsland Kreta en anderen). Dit creëert direct werkgelegenheid voor de lokale industrie. Zo heeft het eiland Unst meerdere banen gecreëerd voor hoogopgeleiden, en daarmee hoogopgeleide jeugd van Unst weten terug te halen. Tevens hoopt ze andere jeugdige werknemers te kunnen vasthouden met de implementatie van andere windwaterstof projecten op het eiland. Ook Sicilië verwacht de jeugdwerkloosheid op het eiland te kunnen terugdringen dankzij de duurzame energieprojecten. De werkgelegenheid op Tenerife is dankzij het waterontzoutingsproject gegroeid met 180 directe banen en indirect 1500 banen.

Kosten levensonderhoud

Bij projecten waar de lokale bevolking mede eigenaar is van de duurzame energietechnologie, zoals windparken, zonnepanelen, thermische panelen, zag de bevolking haar kosten voor levensonderhoud dalen, doordat de energie zelf geproduceerd werd en daarmee vaak goedkoper was omdat eigen levering geen winstoogmerk had. Op eilanden waar een waterontzoutingsfabriek is gebouwd is het gebrek aan drinkwater opgelost. En daarmee zijn de kosten voor drinkwater sterk gedaald, wat ten goede is gekomen aan de levensstandaard van de eilandbewoners.

Winst

Bij projecten waar de lokale bevolking mede-eigenaar is van de duurzame energietechnologie, zoals windparken, zonnepanelen, thermische panelen, kon de bevolking zelfs winst maken door surplus energie te verkopen aan derden. Ook het investeringsrisico is beperkt door het grote aantal deelnemers. Dit geldt bijvoorbeeld voor de tien offshore turbines op Samsøe die door de verkoop van elektriciteit genoeg geld opleveren voor de financiering van nieuwe projecten. Bedrijven die eigenaar geworden zijn van windturbines kunnen hun energievraag gedeeltelijk of zelfs volledig dekken met die turbines waardoor de energierekening lager is (geen winstoogmerk verrekend in energieprijs). De eventuele surplus energie wordt verkocht aan het net, wat de projecten nog rendabeler maakt.

Indirecte baten (kennis en kunde)

Een aantal projecten kent spin-offs die opbouw van lokale kennis en expertise op het gebied van duurzame energie mogelijk maken. Denk bijvoorbeeld aan de Energy Academie op Samsøe, maar ook aan de export van kennis over de bouw en productie van kleine windturbines die functioneren onder hoge windsnelheden zoals op Unst. Sicilië hoopt lokale kennis en expertise te kunnen exporteren naar andere eilanden. De gemeenschap van Jühnde exporteert haar management en technologiekennis over de implementatie van een biomassadorp nu naar andere dorpen in Duitsland. De lokale expertise en kennis kan ook overgedragen worden door middel van het

(tegen betaling) organiseren van seminars en excursies naar de bewuste duurzame energietechnologie sites, zoals gebeurd op IJsland. Op Unst wordt de kennis en expertise nu gebruikt bij de implementatie van 16 andere wind-waterstof projecten op het eiland.

Baten voor het toerisme

Directe baten voor het toerisme worden verkregen dankzij extra overnachtingen op het eiland of in het dorp. Op IJsland bloeit het toerisme al van zichzelf, maar de grote aantallen bezoekers voor de waterstofdemonstratiesites dragen zeker een steentje bij. Hetzelfde geldt voor het eiland Unst waar naar schatting rond de 60.000 pond aan uitgaven is gegenereerd, en voor het dorp Jühnde. Op eilanden waar een waterontzoutingsfabriek is gebouwd kan het ook indirecte voordelen voor toerisme opleveren. Allereerst hoeft gebrek aan drinkwater geen beperkende maatregel te zijn voor het aantal toeristen. Verder kan met het water het onderhoud van natuurparken worden verbeterd, waardoor meer en groenere gebieden gecreëerd kunnen worden. Ook de variatie aan gewassen die de landbouw kan telen (zie heironder) heeft impact op het toeristische imago van een gebied.

Baten voor de landbouw

Er zijn meerdere baten voor de landbouw zichtbaar uit de projecten. Allereerst kunnen boeren verdienen aan de verhuur van hun grond aan een energiebedrijf. Op die eilanden waar een waterontzoutingsfabriek is gebouwd is de economische positie van de landbouwers direct verbeterd dankzij het goedkopere water uit de ontzoutingsfabriek (geen import nodig, en geen schaarste). De economische positie van de landbouwers is ook indirect verbeterd doordat de producten goedkoper worden en de concurrentiepositie van die producten versterkt wordt doordat de kosten van het water minder zwaar drukken op de opbrengst. De bouw van een waterontzoutingsfabriek heeft ook indirecte voordelen voor de landbouw. Daar waar voorheen door het gebrek aan zoet water monocultuur plaatsvond, kan nu meer variatie in gewassen worden nagestreefd, waardoor een meer competitieve landbouw kan ontstaan wat zijn weerslag weer heeft op verlaging van levensonderhoud en toename van economische bedrijvigheid.

Al met al zijn er uit deze projecten vrij veel directe en indirecte baten zichtbaar geworden die duurzame energieprojecten vergezellen. Overigens zullen directe en indirecte baten niet zonder meer van toepassing zijn op elk nieuw energieproject in een nieuwe context. Er zit zelfs een zekere bias in de keuze van de casussen, omdat we ons met name op de succesvolle projecten hebben gericht. De projecten geven echter wel aan dat het wel degelijk mogelijk is allerlei sociaal-economische baten uit een duurzaam energieproject te generen - een inzicht dat wellicht indruist tegen de geldende publieke opinie. Deze opsomming van baten kan daarom gebruikt worden door de gemeente Texel in haar communicatie naar de Texelse bewoners als succesvolle voorbeeldprojecten.

Een laatste noot: het is vrijwel onmogelijk om volledige acceptatie te realiseren. Er zal altijd een minderheid weerstand blijven bieden tegen duurzame energie en dit geldt in het bijzonder voor windparken. Dat valt met geen mogelijkheid tegen te gaan.

In de volgende tabel wordt een samenvattend overzicht gegeven van de verschillende participatieve methoden die gebruikt kunnen worden, en wordt uitleg gegeven over eilanden en kleine gemeenschappen die als voorbeeld dienen voor die methoden.

Karakteristiek van participatie	Praktijk voorbeelden	Soort van acties ondernomen	Resultaat van implementatie van duurzame energie	Economische en sociale baten
Doorslaggevende participatie/ Machtsdelegatie:				
12. Stakeholder controleert 11. Macht delegeren 10. Partnerschap 9. Samenwerken	Eiland Samsøe	• European Renewable Energy Islands project. • Bevolking van dit eiland nauw betrokken bij de implementatie van duurzame energie. • Informatieavonden speciaal gefocused op voordelen voor de lokale bevolking en de lokale economie. • Inventarisatie voorwaarden voor deelname van bewoners. • Inventarisatie gewenste vorm projecten. • Open huis dagen.	• Hoge mate aan zelfvoorzienendheid en duurzaamheid op het eiland. • Allerlei projecten opgezet door coöperaties van inwoners (isolatieprojecten, Solar heating en PV, warmteproductie, transport). • Tegenwoordig zeggen de inwoners gekscherend dat het prestigieuzer is om een grote hoeveelheid PV op het dak te hebben dan een Mercedes in de garage. • Import van fossiele brandstof is met 60% afgenomen.	• Vaak werden de projecten ook gebouwd en onderhouden door lokale aannemers. • Werkgelegenheid gecreëerd, en verlagen de kosten van levensonderhoud door warmte en elektriciteit goedkoper te produceren. • Offshore staan nu tien turbines die geld opleveren vanwege verkoop van elektriciteit. • Met dat geld worden nieuwe projecten gestart. • Er is een Energy Academie opgericht waar onderzoek wordt gedaan en veel disseminatieactiviteiten plaatsvinden
	Eiland Gotland	• European Renewable Energy Islands project. • Zeer nauwe samenwerking van gemeente, bedrijven, inwoners. • Samen visievormingsplannen opgesteld • Samen omgezet in concrete initiatieven • Gemeente voorloper. • Bijzondere financieringsconstructie (afbetalen met verschil kosten energie voor en na). • Speciaal milieuonderwijs. • Windcorporatie opgezet waar 2500 inwoners aan deelnemen.	• Zeer uitgebreide warmtenetten in steden. Warmtevraag bijna helemaal duurzaam ingevuld. • Hotels en bedrijven zijn verduurzaamd. • Die windturbines vullen nu 20% van de elektriciteitsvraag in.	• Lagere energie/woonlasten door eigendom van windturbines.
	Eiland Unst	• Project lokaal eigendom • Bewoners de noodzakelijke technische en management kennis en kunde opge-	• Waterstof-wind concept gebouwd dat vijf bedrijven voorziet van schone energie, het PURE-project	• Project een lokaal eigendom. • Bewoners kunnen alle baten kapitaliseren, waaronder de kennis die is opge-

Karakteristiek van participatie	Praktijk voorbeelden	Soort van acties ondernomen	Resultaat van implementatie van duurzame energie	Economische en sociale baten
		daan.		daan over de windturbines. • Zeven hoog geschoolden werkzaam. (vroegere jonge eilandbewoners). • Grotere werkgelegenheidsverschaffing verwacht. • 16 andere wind-tot-warmte systemen gegeneerd. • Systemen zullen door lokale aannemers worden geïnstalleerd. • Naar schatting rond de 60.000 pond aan uitgaven in Unst gegeneerd.
	Eiland Kreta	• Systematische campagne gevoerd gedurende vijf jaar. • Middels informatieoverdracht, workshops, interviews, questionnaires en presentaties. • Nauwe betrokkenheid van de lokale bevolking is gezocht bij windprojecten. • Aandacht besteed aan de baten voor de lokale economie, zoals banen, investeringen lokale ontwikkeling, groen toerisme en imagoverbetering.	• Volledige acceptatie door bevolking. • Windturbines op Kreta behelzen 40% van opgestelde totale windvermogen van Griekenland. • Op Kreta nu ook het grootste PV park van Griekenland.	Dankzij dit project en andere projecten zijn banen gecreëerd.
	Eiland Mauritius	• Small Islands Developing States SIDS. SIDS is een samenwerkingsverband gericht op verduurzaming van deze eilanden, economische groei van de eilanden en uitwisseling van praktijkervaringen. • kleinschalige, inclusieve, multi-generationale benadering die rekening houdt met traditionele cultuur en moderne wetenschap.	Geen gegevens	Geen gegevens

Karakteristiek van participatie	Praktijk voorbeelden	Soort van acties ondernomen	Resultaat van implementatie van duurzame energie	Economische en sociale baten
	Caribische eilanden	• Small Islands Voice initiatief wordt ondersteund door Unesco en heeft tot doel om de bevolking van de eilanden medemanager te laten zijn van de projecten. • Stakeholderanalyse en -mobilisatie. • Participatief strategische planproces. • Uitgevoerd met volledige betrokkenheid van de lokale betrokkenen. • Noodzakelijke capaciteiten opgebouwd middels scholing en overdracht van kennis en expertise.	Geen gegevens	Geen gegevens
	Bioenergie dorp Jühnde (Duitsland)	• Selectie dorp op basis van o.a. houding bewoners t.o.v. biomassa centrale in dorp. • Bewoners werden vroeg bij projectplannen betrokken. • Project zoveel mogelijk aangepast aan lokale (geografische) omstandigheden. • Stichting coöperatie om draagvlak onder burgers te verstevigen.	• Het dorp is volledig zelfvoorzienend door eigen biomassacentrale.	• Inwoners zijn mede-eigenaar. Draagvlak is hiermee verstevigd en financieel risico is verspreid. • Het bio-energie dorp trekt extra bezoekers (toeristen) en is een voorbeeld voor andere dorpen in de omgeving. • Kennis en ervaring wordt doorgegeven aan andere dorpen.
	Windproject Vep (Hongarije)	• Locatie gekozen op basis van behoefte aan economische impuls in deze regio. • Gedeelte eigendom windpark wordt aangeboden aan gemeente en bevolking • Grond waarop turbines worden gebouwd, wordt gehuurd van lokale boeren. • Opbrengsten voor gemeente worden toegekend aan lokaal sociaal programma	• Eerste windmolen is geplaatst.	• Zowel bewoners als gemeente profiteren van opbrengsten energie uit windpark. • Boeren verdienen aan verhuur grond aan energiebedrijf.

Karakteristiek van participatie	Praktijk voorbeelden	Soort van acties ondernomen	Resultaat van implementatie van duurzame energie	Economische en sociale baten
	Windpark Kubbeweg (Flevoland)	• Initiatief 12 agrariërs om door middel van windturbines groene stroom op te wekken en te verkopen • Juridische en beleidsmatige knelpunten overwonnen om eigen onderstation te bouwen voor directe koppeling aan hoogspanningsnetwerk	• 17 windturbines van 2 MW geplaatst met eigen onderstation. • Capaciteit voor elektriciteitslevering aan 25.000 huishoudens.	• Tweede inkomstenbron voor eigenaars windpark: de agrarische bedrijven. • Kosten reductie door directe koppeling aan hoogspanningsnet. • Windpark als informatiecentrum voor scholieren en andere geïnteresseerden.
Directe participatie/ pro-actief 8. Betrekken in project 7. Onderhandelen	Eiland Malta	• opzetten van een commissie bestaande uit civil society. • Commissie heeft tot taak om - gezamenlijk een beleidsraamwerk op te stellen, - voorloper te zijn, - informatie te verstrekken over DE, kosten en baten - zorg dragen voor het opstellen van een goed investeringsklimaat voor bedrijven - particuliere duurzaamheidsinitiatieven ondersteunen. • Publieke participatie wordt expliciet gezocht in projecten door de overheid evenals capaciteitsopbouw • Overheid vermijdt overbodige en lastige regulering. • Alles onder één loket. • Goede subsidiering en regelgeving te realiseren voor het micro-, meso- en macroniveau. • Trainingen en allerlei informatieactiviteiten.	Geen gegevens	Geen gegevens

Karakteristiek van participatie	Praktijk voorbeelden	Soort van acties ondernomen	Resultaat van implementatie van duurzame energie	Economische en sociale baten
	Eiland Salina	Met de bevolking onderhandeld middels een multicriteria besluitvormingsmethode	Helaas wordt in dit artikel niet gesproken over de uiteindelijke implementatie van hernieuwbare energie op Sardinië, en het succes daarvan	Geen gegevens
	Eiland Sardinië	Met de bevolking onderhandeld middels een multicriteria besluitvormingsmethode.	Helaas wordt in dit artikel niet gesproken over de uiteindelijke implementatie van hernieuwbare energie op Sardinië, en het succes daarvan	Geen gegevens
	Eiland Chios	• Multicriteria groepsbesluitvorming raamwerk toegepast dat besluitvorming over hernieuwbare energietechnologie op regionaal niveau ondersteunt. • Legt na een aantal interviews de verschillende criteria of wensen vast, kent er verschillende waardes aan toe en vervolgens wordt gestreefd naar het vinden van een systeem dat op consensus van alle actoren kan rekenen.	Helaas wordt in dit artikel niet gesproken over de uiteindelijke implementatie van hernieuwbare energie op Chios, en het succes daarvan	Geen gegevens
	Energie-efficiency in Trinitat Nova (Spanje)	• Buurtvereniging neemt initiatief om energieverbruik terug te dringen en woonomstandigheden te verbeteren • Experts worden door buurtvereniging ingehuurd om als vertegenwoordiger naar andere partijen op te treden	• 250 energiezuinige woningen gebouwd • Uitgebreide voorlichtingscampagne aan wijkbewoners over hoe energie te besparen	• Woonomstandigheden in de wijk verbeteren door nieuwe (energiezuinige) huizen.
Symbolische participatie/ Reagerend, neutraal: 6. Consulteren 5. Verzoenen	Canarische eilanden	• Consultatie. • Informatieverstrekking. • Analyse gemaakt van sociale, politieke en institutionele factoren en ook zeker om de landschapsinpassing serieus te nemen. • Expliciet gekeken naar de acceptatie van windenergie, naar de incorporatie van geïmporteerde technologie, en de	Groei van het geïnstalleerde windvermogen op het eiland groeide parabolisch. In 2000 waren in totaal 41 windparken werkend met een vermogen van 105,60 MW	De economische positie van de landbouwers is direct verbeterd dankzij goedkope water uit de ontzoutingsfabriek De economische positie van de landbouwers is ook indirect verbeterd doordat de producten goedkoper worden en de concurrentiepositie van die producten versterkt. Bedrijven zijn eigenaar geworden van

Karakteristiek van participatie	Praktijk voorbeelden	Soort van acties ondernomen	Resultaat van implementatie van duurzame energie	Economische en sociale baten
		impact op de regionale industriële sector. • Spaanse overheid verplichtte de elektriciteitsbedrijven om alle door wind gegenereerde elektriciteit op te kopen die niet opgeslagen kon worden. • Technologie wandelpad opgezet voor toeristen.		windturbines die hun energievraag gedeeltelijk of zelfs volledig dekken. De eventuele surplus energie wordt verkocht aan het net, wat de projecten nog rendabeler maakt. De werkgelegenheid op Tenerife via dit project heeft direct 180 banen en indirect 1500 banen opgeleverd
	IJsland	• De specifieke eigenschappen van het eiland maken de acceptatie van waterstof uniek en er zijn eigenlijk nauwelijks uitgebreide participatiemethoden nodig om het project tot een succes te laten zijn. • Er zijn wel consulterende bijeenkomsten geweest, questionnaires zijn verspreid en interviews afgenomen.	IJsland is een voorbeeldeiland geworden en wordt gezien als de eerste plek die een volledige waterstof samenleving nastreeft.	De spin-off van het ECTOS-project is groot geweest. Het ECTOS-project trekt jaarlijkse erg veel internationale bezoekers (Japan, VS, Korea, Scandinavië, EU). De vraag werd zelf zo groot dat Icelandic New Energy een vaste set aan seminars plande. De bezoekers betaalden voor deelname.
	Eiland Milos	• Onderzoek verricht naar de wensen en houding van de eilandbewoners ten aanzien van de bouw van een ontzoutingsfabriek die draait op geothermische energie • Dialoog met de lokale bewoners aangegaan middels interviews en questionnaires. • Informatie verstrekking over project. • De wensen van de bevolking zijn expliciet meegenomen in het ontwerp van de fabriek. • Enkele gemeentes organiseren ook zeer succesvolle rondleidingen in de aanwezige parken.	Geen gegevens	Ontzoutingsfabriek zal gebrek aan drinkwater oplossen, verlaging van de kosten voor levensonderhoud, verbetering van toeristen accommodaties en diensten, zoals mooie groene natuurgebieden. landbouw kan profiteren van het nieuwe zoete water. door variatie in gewassen mogelijk maken waardoor een meer competitieve landbouw kan ontstaan, wat zijn weerslag weer heeft op verlaging van levensonderhoud en toename van economische bedrijvigheid.

Karakteristiek van participatie	Praktijk voorbeelden	Soort van acties ondernomen	Resultaat van implementatie van duurzame energie	Economische en sociale baten
	Eiland Kreta (er zijn ook participerende methoden gebruikt, zie hierboven)	• Consulterende methoden gebruikt alsook meer participatieve methoden. • Een aparte windcorporatie opgericht REAC die de lokale autoriteiten, potentiële investeerders, en lokale bevolking systematisch heeft geïnformeerd over de kosten en baten van windenergie. • Onderwijsmateriaal, speeches, presentaties en tentoonstellingen. • Windlaboratorium opgericht dat samenwerkt met de landbouwers van Kreta. • Langzame implementatiegraad.	Op het eiland zijn al sinds 1993 staats en private windparken aanwezig met een totaal aan 108 MW, twee kleine hydrostations van 0,76 MW en nog 0,67 MW aan PV, alles bij elkaar ongeveer 15% van de elektriciteitsvraag. Uit consulterend onderzoek ¹ blijkt dat de meeste bewoners (90%) van Kreta zeer positief gestemd zijn over windenergie, ook over nieuwe windparken, mede door en door de toenemende energievraag en gebrek van energie op het eiland.	Geen gegevens
	Griekse eilanden algemeen	• Griekse overheid subsidieert private investeringen in wind. Overheid heeft de nationale eigenaar van het net verplicht gesteld om de op eilanden door wind geproduceerde elektriciteit te kopen tegen 90% van het lage voltage tarief. • Contracten van tien jaar worden getekend tussen de elektriciteit corporatie van de overheid PPC en private investeerders in de wind energiesector.	Geen gegevens	Geen gegevens
	Geothermische verwarming Podhale regio (Polen)	• Enquête gestuurd naar huishoudens die weigeren over te stappen naar geothermische verwarmingsinstallatie • Marketing aangepast naar aanleiding van uitslagen enquête.	• Potentie om 4200 huishoudens geothermisch te verwarmen. • 50% van de huishoudens hebben hun verwarmingssysteem aangepast. • Groep weigeraars heeft verschillende redenen om niet deel te nemen (bv. geen centrale verwarming aanwezig,	• Op lange termijn is geothermische verwarming goedkoper dan traditionele olie en gas verwarming. • Verbetering luchtkwaliteit in Podhale regio is van belang voor toerisme en dus voor inkomsten regio.

¹ Informatie over dit onderzoek is afkomstig uit J.K. Kaldelis. (2005) Social attitude towards wind energy applications in Greece. *Energy Policy* 33 pp. 595-602.

Karakteristiek van participatie	Praktijk voorbeelden	Soort van acties ondernomen	Resultaat van implementatie van duurzame energie	Economische en sociale baten
			geen geld of zin om te investeren in nieuwe technologie, etc.).	
Geen participatie/cynisch Autocratisch: 4. Uitleggen 3. Informeren 2. Genezen 1. Manipuleren	Eiland Sicilië	• European Renewable Energy Islands project. • Geen directe participatie gezocht. • Overdracht van expertise en kennis aan lokale technici, meest jonge werknemers.	• Sicilië is redelijk succesvol bezig met de implementatie van hernieuwbare energie. 25% van de energievraag wordt gedekt met duurzame energie.	Sicilië: kennis en expertise geëxporteerd kan worden en zo kan bijdragen aan de economische ontwikkeling op het eiland en tevens de zeer hoge jeugdwerkloosheid kan tegengaan
	Eiland Sardinië	• European Renewable Energy Islands project. • Top down benadering waarbij de bevolking en ook politieke instanties zijn benaderd met informatie campagnes.	• Installatie van verschillende kleine hernieuwbare energietechnologieën in samenwerking met bevolking.	Lokale verlaging kosten levensonderhoud door eigen elektriciteitsopwekking.
	Eiland Reunion	• Educatie. • Uitgebreid netwerk van demonstratielocaties. • Organiseert animatie en ontdekkings-tochten van de demolocaties.	• Geen uitgebreide informatie over, daadwerkelijke implementatie zal gering tot gemiddels zijn. • Demoparken goed bezocht door internationale autoriteiten en ingenieurs.	De sociale baten van demoparken netwerk zijn indirect, via toerisme naar de parken en het ontstaan van werkgelegenheid op en rondom de parken.
	Eiland Samos	• Geen intensieve campagnes. • Inwoners geïnformeerd. • Implementatie langzaam gegaan. • Geografische spreiding.	Windvermogen 15% van piekvraag.	Geen gegevens
	Eiland Cyprus	• Informatieverstrekking. • Enorme betrokkenheid overheid: verplichtstelling installatie zonthermisch.	Zonthermisch geïnstalleerd bij 92% van de huishoudens en 50% van de hotels. Grootste oppervlak geïnstalleerde collectoren per capita en heeft een bloeiende interne industrie	Geen gegevens
Elke vorm van interactie vermijden	EOLE 2005 windproject (Frankrijk)	• Lokale partijen (overheden en bewoners) worden niet betrokken bij plannen van nationale overheid om windparken te bouwen	• Windparken zijn gebouwd maar met vele maanden vertraging (36-42 maanden).	• In 2000 is 55,7 MW aan windturbines geïnstalleerd. In 2005 350 MW en het doel bereikt. • Diverse veranderingen in administratieve processen en betrekken lokale overheden bij besluitvorming.

Karakteristiek van participatie	Praktijk voorbeelden	Soort van acties ondernomen	Resultaat van implementatie van duurzame energie	Economische en sociale baten
	CUTE waterstofstation London (VK)	Lokale overheid en bewoners worden pas in laat stadium met concrete plannen waterstof tankstation van BP geconfronteerd	Nadat weerstand van lokale partijen het project ruim een jaar heeft vertraagd, is een waterstof tankstation geopend is voor het vullen van de waterstofbussen in Londen (als onderdeel van het CUTE-project).	- Deelname van Londen aan CUTE-waterstofproject is goede reclame voor de stad. - Testen met CUTE zijn van belang voor verdere invoering van waterstof als brandstof in transportsector.

1. Inleiding

De Stichting Duurzaam Texel wil nu een nieuwe impuls geven aan het proces van transitie naar een duurzame energievoorziening. Men heeft zich hierbij gerealiseerd dat de transitie een langdurig proces is dat bij aanvang gebaat is bij een helder en concreet beeld van het einddoel, en dat niet alleen aandacht voor het verkrijgen van draagvlak voor de transitie als geheel, maar ook voor elk afzonderlijk onderdeel daarbinnen essentieel is. De Stichting wil daartoe door middel van een opdracht de volgende zaken laten uitwerken:

- Een goed onderbouwd en aansprekend integraal beeld voor een volledig duurzame energievoorziening, waarbij naast oog voor samenhang tussen de aard, omvang en ontwikkeling van verschillende energievragen en duurzame energieopties, ook oog is voor maatschappelijke aspecten zoals aard en omvang van direct gerelateerde werkgelegenheid en kansen en bedreigingen voor toerisme en landbouw, de twee belangrijkste economische activiteiten op het eiland.
- Realistische *business cases* voor projecten rond een of meerdere duurzame energieopties, waarbij de mogelijkheden voor financiële of andersoortige deelname van de bevolking, die kan bijdragen tot vergroting van het draagvlak voor die opties, onderdeel is van de *business cases*.

Om een transitie naar een duurzame energievoorziening op gang te brengen en te realiseren zal er draagvlak moeten zijn bij de bevolking voor de implementatie van duurzame energieopties. Om de kansen op succes te vergroten, moet getracht worden de weerstand onder de stakeholders zo veel mogelijk te beperken. Afhankelijk van de context van het project kan weerstand leiden tot noodzakelijke aanpassingen aan de planning of de uitvoering en in het slechtste geval zelfs tot een volledig falen van een duurzame energieproject. Zowel de praktijk als de literatuur leert ons dat het succes van een project rond duurzame energie afhankelijk is van het draagvlak bij en de acceptatie door de betrokken partijen. Draagvlak en acceptatie door de betrokken partijen hangt vaak nauw samen met mogelijkheid voor betrokken stakeholders om te participeren in het project. Er zijn tal van voorbeelden van projecten die mislukt zijn doordat partijen met belangen in het project niet de mogelijkheid kregen te participeren in de planfase. De literatuur toont dat de kans op succes bij een project vergroot wanneer stakeholders kunnen participeren. In de loop der jaren zijn tal van participatieve methoden ontwikkeld gebaseerd op het wegnemen en/of opvangen van publieke weerstand om draagvlak en acceptatie te creëren. Afhankelijk van de context van het project is de ene methode om weerstand weg te nemen of zelfs voor te zijn in de praktijk succesvoller dan de andere.²

In het onderzoek ten behoeve van bovengenoemde zaken heeft ECN naast energietechnische en economische overwegingen daarom aandacht besteed aan het leren van andere ervaringen met betrekking tot het wegnemen van weerstanden bij (eind)gebruikers en andere relevante stakeholders, waarbij in het bijzonder aandacht zal is geweest voor weerstand tegen wind.

Ter ondersteuning van de ontwikkeling van een zo kansrijk mogelijke strategie is in het kader van deze studie onderzoek gedaan naar praktijkervaringen en *best practices* (voorbeelden met succesvolle uitkomst ten aanzien van het wegnemen en/of opvangen van publieke weerstand). Leidende vragen voor dit onderzoek waren: zijn er andere eilanden die soortgelijke trajecten hebben doorgemaakt, en wat valt daarvan te leren? Zijn er andere (wind) projecten die met weerstand te kampen hadden en wat valt daarvan te leren? Zijn er methoden en strategieën om weerstand tegen een (radicale) energie-innovatie te masseren en of zelfs met succes weg te nemen of te voorkomen? Welke partij kan welke rol spelen in deze trajecten? Wat kan de gemeente Texel aan acties ondernemen om de verwachte weerstand op te vangen?

---

² Zie bijvoorbeeld Create Acceptance (www.createacceptance.net).

Het onderzoek heeft zich gericht op de volgende onderwerpen, met in het bijzonder aandacht voor ervaringen rond de optie wind:

- Verduurzaming op eilanden: hoe hebben andere eilanden verduurzamingstrajecten opgezet, zijn er eilandspecifieke karakteristieken te onderscheiden met betrekking tot het opvangen van publieke weerstand, en wat kan de gemeente Texel daarvan leren?
- Participatie van burgers bij verduurzamingprojecten. We zullen ons richten op projecten waarbij bepaalde groepen, dorpen, steden of regio's betrokken zijn (o.a. middels financiële constructies, burgerraadpleging).
- Strategieën om publiek draagvlak te vergroten (processen en methoden die gebruikt kunnen worden als burgerraadpleging, informatievoorziening, participatieve methoden).

Het in kaart brengen van praktijkervaringen en *best practices* heeft plaatsgevonden door middel van een korte literatuurstudie waarbij vooral gebruik is gemaakt van reeds aanwezige en eenvoudig toegankelijke informatie (internet, openbare projectarchieven, bibliotheken). Het zelf schrijven en opstellen van informatie over projecten behoorde niet tot de doelstelling van dit onderzoek. Indien het voldoende relevant werd geacht, is getracht (nadere) informatie te verkrijgen via telefonische interviews met experts.

De volgende hoofdstukken behandelen opeenvolgend een algemenere beschouwing van methoden en technieken om met verschillende vormen van weerstand om te gaan, de best practices op eilanden, en de best practices met het betrekken van de bevolking in diverse Europese projecten, met speciale focus op windprojecten. Het rapport wordt afgesloten met aanbevelingen voor de gemeente Texel.

2. Participatieve methoden voor draagvlak vergroting: de literatuur

2.1 Inleiding

Om de kansen op succes te vergroten, moet getracht worden de weerstand onder de stakeholders zo veel mogelijk te beperken. Afhankelijk van de context van het project kan weerstand leiden tot noodzakelijke aanpassingen aan de planning of de uitvoering en in het slechtste geval zelfs tot een volledig falen van een duurzame energieproject. Zowel de praktijk als de literatuur leert ons dat het succes van een project rond duurzame energie afhankelijk is van het draagvlak bij en de acceptatie door de betrokken partijen. Draagvlak en acceptatie door de betrokken partijen hangt vaak nauw samen met mogelijkheid voor betrokken stakeholders om te participeren in het project. Er zijn tal van voorbeelden van projecten die mislukt zijn doordat partijen met belangen in het project niet de mogelijkheid kregen te participeren in de planfase. De literatuur toont dat de kans op succes bij een project vergroot wanneer stakeholders kunnen participeren. In de loop der jaren zijn tal van participatieve methoden ontwikkeld gebaseerd op het wegnemen en/of opvangen van publieke weerstand om draagvlak en acceptatie te creëren. Afhankelijk van de context van het project is de ene methode om weerstand weg te nemen of zelfs voor te zijn in de praktijk succesvoller dan de andere³.

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van mogelijke strategieën die in de literatuur worden beschreven, waarmee draagvlak kan worden vergroot. De nadruk ligt op participatieve methoden. Centraal staat de vraag welke methoden er zijn, welke voor- en nadelen deze hebben en op welke wijze ze als management instrument kunnen worden ingezet. We beginnen met een discussie over wie er weerstand kan bieden, hoe en waarom weerstand tegen technologie ontstaat, we gaan vervolgens in op strategieën die verschillende stakeholders hanteren om uiting te geven aan weerstand, en eindigen met een overzicht van participatieve methoden.

2.2 Wie kan er weerstand bieden: een overzicht van stakeholders

In de literatuur is het begrip stakeholder niet eenduidig gedefinieerd. Veel onderzoek naar stakeholders vindt plaats in de context van bedrijven: welke stakeholders (kunnen) invloed uitoefenen om het reilen en zeilen van organisatie of worden door de activiteiten van de organisatie beïnvloed. In deze literatuur omvat het stakeholderbegrip meestal een groot aantal partijen zoals financiers, concurrenten, ngo's, de media, lokale gemeenschappen, burgers, etc. Wanneer het om maatschappelijke acceptatie van energieprojecten gaat wordt vaak echter een veel beperktere definitie gehanteerd. Het gaat dan vaak alleen om het 'algemene publiek' en vindt het onderzoek plaats via bijvoorbeeld telefonische of schriftelijke enquêtes. In het geval van het creëren van draagvlak van concrete energieprojecten zullen echtere meerder partijen belangrijk zijn dan het algemene publiek, zowel lokaal als nationaal. Wij hanteren dan ook een brede definitie van het stakeholderbegrip die grotendeels in lijn ligt met het stakeholderbegrip voor bedrijven. In veel gevallen is het voor een projectmanager in elk geval noodzakelijk de volgende stakeholders in kaart te brengen: projectontwikkelaars, (potentiële) investeerders, (potentiële) leveranciers (potentiële) consumenten/gebruikers/afnemers, lokale gemeenschappen, maatschappelijke organisaties, (potentiële) concurrenten, media en lokale, regionale en nationale beleidsmakers. We komen nog terug op manieren waarop deze stakeholders in kaart kunnen worden gebracht. Daarnaast kan er een onderscheid worden gemaakt tussen stakeholders en partners: partners zijn partijen die formeel deelnemen in het project; stakeholders zijn partijen die niet formeel deel-

---

³ Zie bijvoorbeeld Create Acceptance (www.createacceptance.net).

nemen in het project, maar die wel mogelijk een invloed uit kunnen oefenen op het project, of impact van het project kunnen ondervinden.

2.3 Hoe ontstaat weerstand tegen nieuwe energieprojecten?

De maatschappelijke introductie en acceptatie van projecten rond bijvoorbeeld energie uit wind en biomassa zijn een langdurig, complex en vaak problematisch proces. Uit recent onderzoek blijkt dat het draagvlak voor een project voor een groot deel afhankelijk is van de mate waarin een project aansluit bij de lopende processen en bestaande situaties in de context (nationaal maar zeker ook lokaal)⁴. Hierbij kan het gaan om socio-economische aspecten zoals werkgelegenheid of de prijs van fossiele brandstoffen, maar ook om aspecten als overheidsbeleid, culturele factoren (bv. goed of juist slechte ervaringen in het verleden of het milieubewustzijn van de lokale gemeenschap) of geografische factoren (bv. het lokale klimaat en lokale aanwezigheid van potentiële brandstoffen).

Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat er ook grote verschillen zijn met betrekking tot acceptatie van verschillende technologieën. Bij de introductie van windturbines spelen bv. juiste planning en omgang met de openbare ruimte een belangrijke rol bij het creëren van draagvlak, terwijl bij zonne-energie een heldere subsidiestructuur veel belangrijker is. Het creëren van draagvlak komt daarom vooral neer op het creëren van een combinatie van de juiste projecten voor de juiste context met op maat gemaakte methoden voor draagvlak bevordering.

2.4 Waarom ontstaat weerstand tegen energieprojecten?

Algemeen geldt dat wanneer aan bovenstaande voorwaarde (combinatie van de juiste projecten voor de juiste context en juiste draagvlakbevorderende methode) niet wordt voldaan de waarschijnlijkheid toeneemt dat verschillende stakeholders zullen weigeren om het project actief te ondersteunen of, erger nog, in opstand komen en mogelijk het project vertragen of stoppen. Waarom individuele stakeholders verduurzamingprojecten juist wel of niet promoten of zelfs weerstand bieden in de vorm van protest zijn zeer divers en hangen samen met de relatie die ze hebben, zullen hebben of juist niet hebben met het project. Met andere woorden, de impact die ze verwachten van het project op hun leven en leefomgeving bepaalt hun visie op het project, hun perspectief. Een lokale beleidsmaker geïnteresseerd in werkgelegenheid heeft een ander perspectief dan omwonenden van een nieuwe energiecentrale die worden geconfronteerd met een visuele verandering van hun directe woonomgeving. Diversiteit van perspectieven is eerder regel dan uitzondering, omdat alle partijen handelen vanuit hun specifieke set van belangen, wereldbeelden, waardeoordelen, kennis en persoonlijke ervaring. Voor een projectontwikkelaar is het belangrijk dat al deze perspectieven serieus worden genomen, en dat hij bekijkt hoe en of aan de specifieke wensen die volgen uit deze verschillende perspectieven kan worden voldaan, eventueel door aanpassing van het project.

Bij concrete projecten zijn er met andere woorden net zoveel perspectieven als stakeholders, en mogelijk net zoveel redenen om juist wel of juist niet positief te staan tegenover een nieuw energieproject. De volgende tabel geeft een overzicht van mogelijke oorzaken van conflict en weerstand, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen conflicten ontstaan door generieke factoren, en conflicten ontstaan door management en communicatiefouten.

---

⁴ Zie Create Acceptance (<http://www.createacceptance.net>).

Tabel 2.1 *Overzicht van redenen tot conflict die kunnen ontstaan bij nieuwe energieprojecten*

‘Generieke conflicten’	Management en communicatie fouten
Verdeling van kosten en baten: • Milieuvoordelen voor de nationale en wereldgemeenschap gaan ten koste van lokale milieunadelen. • Economische voordelen komen niet ten bate van de lokale gemeenschap. • Kosten en baten zijn niet gelijkmatig verdeeld over lokale partijen. • De baten wegen niet op tegen de kosten. • Kosten en baten zijn niet gelijkmatig verdeeld over de tijd. Fundamentele waarde conflicten: • Verschil in waarde die aan de natuur wordt toegekend. • Verschillende visies op toekomstige economische en sociale ontwikkeling. • Verschillende in waarde die door lokale en niet-lokale partijen wordt toegekend aan lokale context. • Verschillende ideeën over wie legitieme claims kan leggen op landgebruik en welke functies eraan worden toegekend. Fundamentele beperkingen met betrekking tot kennis en onzekerheid: • Onzekerheid met betrekking tot de prestatie, gevolgen en toekomstige relevantie van verschillende nieuwe energietechnologieën. • Onzekerheid met betrekking tot het projectplan.	Gebrek aan vertrouwen: • Gebrek aan vertrouwen in interactie met projectmanager, gebrek aan precedenten. • Slechte ervaringen met eerdere vergelijkbare projecten of managers. • Bezorgdheid dat het project geen rekening houdt met de lokale gemeenschap. • Niet bereid te investeren in een nieuw project uit bezorgdheid over de toekomstige economische afhandeling. Communicatie problemen: • Slechte communicatie over de visie achter het project. • Gebrek aan kennis overdracht over de technologie, de toekomstige prestatie en impact ervan en de toekomstige relevantie. • Gebrek aan kennis overdracht over het projectplan. • Gebrek aan begrip en kennis overdracht naar het project toe over lokale aangelegenheden, cultuur en communicatie patronen. Onderhandelingsproblemen: • Gebrek aan bruikbare procedures voor onderhandeling. • Slecht gedefinieerde rollen en verantwoordelijkheden.

Bron: CreateAcceptance.

Dergelijke conflicten zijn vaak aanleiding voor stakeholders om in opstand te komen. Hieronder behandelen we op welke manier stakeholders in de praktijk vaak weerstand tegen een project bieden.

2.5 Welke strategieën hanteren stakeholders om uiting te geven aan weerstand?

Wanneer zich een of meerdere situaties uit bovenstaande tabel voordoen, is de kans groot dat stakeholders zoals omwonenden, burgers, (lokale) beleidsmakers, milieubewegingen, (concurrerende) industrieën, werknemers, wetenschappers, handelsorganisaties, de media of andere partijen in opstand zullen komen tegen het project. De manier waarop ze dit doen kan verschillen en hangt van de mogelijkheden die de stakeholders tot hun beschikking hebben (middelen zoals financiën, tijd, kennis), het belang dat ze toekennen aan een project en de doelen die ze willen bereiken. Veelal proberen voor- en tegenstanders ook anderen te mobiliseren voor hun doelen en daarmee *netwerken* van voor- of tegenstanders te creëren om zodoende de werking van hun

strategieën te intensiveren. In sommige gevallen is er zelfs sprake van professioneel georganiseerde netwerken, die in het verleden al eerder zijn gemobiliseerd om weerstand op te werpen. Veel van de nu bekende en grote milieuorganisaties zijn zo begonnen. Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen drie strategieën van stakeholderweerstand, die hieronder verder besproken worden.⁵

2.5.1 Bewuste afwijzingsstrategieën

De eerste strategie kan worden gekenmerkt als ‘bewuste afwijzing’ en wordt veelal toegepast door stakeholders die geen directe relatie hebben met het project. Bij bewuste afwijzing weigert een stakeholder bewust mee te werken aan een nieuw energieproject. Doel van deze bewuste afwijzing hoeft niet te zijn dat stakeholder het project wil laten falen. Een stakeholder kan ook gewoon niet meewerken omdat hij er het belang niet van inziet, terwijl het project wat hem betreft wel door kan gaan. Een voorbeeld van bewuste afwijzing is het organiseren van een boycot. Een boycot kan worden gedefinieerd als het onthouden van economische, sociale of politieke participatie om te protesteren tegen praktijken waar een stakeholder het niet mee eens is. Zo kunnen boeren bijvoorbeeld bewust weigeren om mest van een vergistinginstallatie af te nemen, omdat het gebruik van kunstmest goedkoper is of omdat ze geen vertrouwen hebben in de werking ervan. Landeigenaren kunnen weigeren hun grond ter beschikking te stellen, omdat het een visuele inbreuk maakt op hun directe omgeving. Het gaat hier dus om iets anders dan gewoonweg niet deelnemen aan een project, omdat bijvoorbeeld de partij niet op de hoogte is van het project, maar deze middels informatieoverdracht wellicht positief zou kunnen komen te staan tegenover het project. Bij bewuste afwijzing zijn stakeholders wel goed op de hoogte van het project, maar uiteindelijk ervoor gekozen om niet het project te ondersteunen. Een methode waarbij informatie wordt verstrekt over het project, zal de afwijzers eerder munitie geven dan ze overtuigen.

Afwijzing kan ook subtiele maar zeker niet minder bewuste vormen aannemen: een partij zegt wel te willen meewerken, maar handelt daar ondertussen niet naar. Deze situatie kan zich voordoen wanneer een stakeholder meerdere belangen vertegenwoordigt. Stakeholders kunnen ook anderen (nog zonder mening) proberen over te halen hetzelfde te doen. Middelen hiertoe zijn bijvoorbeeld het openen van een website, het uitdelen van pamfletten of het publiceren in lokale bladen. Voor ontwikkelaars van duurzame energieprojecten is het belangrijk om afwijzingsstrategieën tijdig te herkennen, serieus te nemen en ernaar te handelen. Hoe wordt later in dit hoofdstuk behandeld. Dergelijke subtiele afwijzingsstrategieën kunnen - wanneer ze worden genegeerd - ontaarden in hardere, meer directe beschadigende afwijzingsstrategieën, de tweede vorm.

2.5.2 Beschadigende afwijzingsstrategieën

De tweede en meeste negatieve strategie (gezien vanuit het perspectief van het project) is de ‘beschadigstrategie’. Het gaat hierbij om handelingen die direct het project beschadigen of vertragen doordat een aanval wordt gepleegd op de (financiële) middelen van een project. Vaak gaat het om stakeholders die reageren vanuit diepe frustratie of onvrede over het project, handelen op basis van fundamenteel verschillende waardeoordelen en bovendien geen andere mogelijkheden voor actie meer zien. Het kan ook zijn dat er in het verleden al conflicten zijn geweest die bij een nieuw project weer opspelen. Dergelijke strategieën worden vaak geassocieerd met de (radicale) milieubeweging. Enkele voorbeelden zijn het zich vastketenen op locaties (bv. in het geval van kernenergie), het voeren van een harde juridische strijd via mazen in de wet of het fysiek beschadigen van nieuwe technologie (ludisme). Ook extreme varianten van boycotts of andere extreme varianten van articulatie strategieën kunnen uiteindelijk leiden tot een beschadigingsstrategie. Wanneer een project wordt geconfronteerd met een beschadigstrategie dan moet

---

⁵ Dit onderscheid is geïnspireerd door Friedman en Miles (2005), die een onderscheid in stakeholder strategieën maken t.a.v. bedrijven.

daar bijna altijd direct naar gehandeld worden. In veel gevallen zal het gaan om fundamentele waardeverschillen die moeilijk of onmogelijk te overbruggen zijn. In extreme gevallen kan er zelfs voor worden gekozen om tegenwerkende stakeholders helemaal buiten te sluiten van besluitvorming of juist op zoek te gaan naar een andere locatie.

2.5.3 Strategische afwijzingsstrategieën

De laatste en meest positieve strategie die stakeholders hanteren is direct gericht aan de projectorganisatie, bijvoorbeeld de projectmanager. In deze strategische afwijzing strategieën gaat het erom de projectmanagers te overtuigen de projectaanpak te veranderen via het inbrengen van nieuwe argumenten of alternatieven. Ze zijn daarmee dus gericht op onderhandeling. Voorbeelden van een dergelijke strategie zijn het versturen van brieven aan de projectmanager, het verzamelen en overhandigen van handtekeningen, het (laten) verrichten van alternatief (maar legitiem) onderzoek ('tegen-wetenschap'), het verwijzen naar vergelijkbare projecten die misgelopen zijn. Vaak is het aandragen van nieuwe argumenten niet een doel op zich (de stakeholder is niet geïnteresseerd in nieuwe inzichten). Ze dienen als middel om ongenoegen over dieperliggende frustraties kenbaar te maken. Een lokale gemeenschap die zich tegen het gebruik van biobrandstoffen keert kan bijvoorbeeld externe deskundigen vragen onderzoek te doen naar de efficiëntie van dergelijke brandstoffen in vergelijking tot schone diesel technologie, in de hoop aan te tonen dat biobrandstoffen onvoldoende milieuvoordeel opleveren. Voor een projectmanager is het dan van belang om er achter te komen wat de werkelijke drijfveren zijn van de stakeholders. In bovenstaande situatie kan dit bijvoorbeeld zijn dat het niet de wetenschappelijke kennis is wat de lokale gemeenschap drijft in hun protest, maar een onderliggende angst over mogelijke schadelijke effecten voor de gezondheid.

Ook voor deze strategische afwijzing strategieën geldt dat een projectontwikkelaar ze serieus moet nemen. Een projectmanager zal dan ook zijn strategie hierop moeten aanpassen. Dat kan betekenen dat de projectmanager besluit tot een technische herziening van het project (bv. kleinere windmolens). Maar hij kan ook besluiten om de belangen van de stakeholders beter te laten vertegenwoordigen in de organisatie van een project, bv. door directe financiële participatie van de stakeholders in het project.

Voor alle strategieën geldt dat het beter is te voorkomen dan te genezen. Vroegtijdige participatie van stakeholders in het besluitvormingsproces is een methode die daarvoor gebruikt kan worden. Een dergelijke aanpak leidt niet per definitie tot een succesvolle acceptatie van een project, maar voorkomt in elk geval dat in een later stadium een projectontwikkelaar voor verrassingen komt te staan. Participatie stelt een projectmanager dus in staat vroegtijdig 'in te tappen' op datgene wat er leeft in de lokale context. Het is bovendien vaak kosten efficiënter om in een vroeg stadium een projectplan of communicatiestrategie aan te passen dan in een later stadium, wanneer er contracten zijn afgesloten of investeringen zijn gedaan.

2.6 Stap 1 in alle participatieve methoden: het identificeren en karakteriseren van stakeholders

Voor het realiseren van een strategie voor stakeholderparticipatie is het noodzakelijk dat een projectontwikkelaar een overzicht heeft van wie de (potentiële) partners en stakeholders zijn, wat hun mogelijke belangen en prioriteiten zijn, welke middelen ze tot hun beschikking hebben, welke positie ze vertegenwoordigen in het netwerk van stakeholders, welke kennis ze mogelijk hebben over het project en van welke communicatie kanalen ze gebruik maken. Onderstaande tabel kan daarbij een hulpmiddel zijn.

Tabel 2.2 *Tabel ter identificatie van stakeholders*

Karakterisering	Identificatie		Belangen en macht		Sociale netwerken		Kennis van het project	
	Naam/ beschrijving/ contact- gegevens	(Mogelijke) rol in het project	Visie op het project	Beschikbare hulpmiddelen die de partij controleert/tot zijn beschikking heeft	(Potentiële) kanalen die de partij gebruikt om het project te beïnvloeden	Heeft de partij meerdere (potentiële) rollen?	Welk sociaal netwerk kan deze partijen mobiliseren?	Wat weet de partij al van het project?
Project ontwikkelaar								
(Potentiële) investeerders								
(Potentiële) leveranciers								
(Potentiële) consumenten/ gebruikers/afnemers								
Lokale gemeenschappen								
Maatschappelijke organisaties								
(Potentiële) concurrenten								
Media								
Beleidsmakers								

Bij identificatie van de stakeholder gaat het om basale gegevens als naam, beschrijving en contactgegevens. Dat laatste is vooral belangrijk wanneer het gaat om groepen stakeholders, bv. 'de omwonenden'. Wie kan aanspreekpunt zijn van een dergelijke groep? Tevens gaat het bij identificatie om de mogelijke rol die de stakeholder in de het project speelt of zou kunnen spelen, bv. leverancier, gebruiker, financier, toezichthouder, etc.

Bij belangen en macht gaat het om het in kaart brengen van de visies van de stakeholder op het project. Is een stakeholder positief, negatief dan wel neutraal gestemd? Tevens is het van belang inzicht te krijgen in de middelen die een stakeholder tot zijn beschikking heeft. Denk daarbij aan geld, maar ook aan kennis of gerechtelijke dwang. Tot slot is het belangrijk in kaart te brengen welke communicatie kanalen de stakeholder mogelijk gebruikt of zal gebruiken, zodat de projectmanager deze kan monitoren om zodoende vroegtijdig weerstand te kunnen herkennen.

Bij sociale netwerken gaat het erom inzicht te krijgen of een stakeholder mogelijk meerdere rollen speelt. Is een stakeholder bijvoorbeeld niet alleen gebruiker, maar ook burgemeester in een gemeente? Is er mogelijk sprake van overlap of conflicterende belangen? Tevens is het belangrijk om inzicht te krijgen in de sociale netwerken die een stakeholder kan mobiliseren, om dergelijke acties vroegtijdig te kunnen herkennen.

De laatste twee kolommen geven inzicht in de kennis die een stakeholder van het project heeft. Het gaat daarbij niet alleen om wat de stakeholder al weet, maar ook om welke kanalen hij gebruikt om aan zijn kennis te komen. Dit laatste is belangrijk omdat het de projectmanager een opstap biedt naar het aanpassen van de communicatie richting deze stakeholder.

Het zal niet altijd lukken om een dergelijke tabel volledig in te vullen. In dergelijke gevallen geeft de tabel een overzicht van de hiaten in kennis over de stakeholders van een project. Wanneer de (potentiële) partners en stakeholders in kaart zijn gebracht kan worden overgegaan tot het realiseren van een participatiestrategie.

2.7 Participatieve methoden voor draagvlak vergroting: de literatuur

In de literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen een groot aantal vormen van stakeholderparticipatie.⁶ Deze zijn gerangschikt op een 'ladder'. Een hogere trede betekent meer invloed van de stakeholders op het besluitvormingsproces in een energieproject. Op de volgende pagina's wordt de ladder meer in detail besproken. Vooraf moet worden opgemerkt dat de scheidslijn tussen onderstaande methoden in de praktijk niet altijd strikt kan worden getrokken.

---

⁶ Zie bijvoorbeeld Friedman en Miles (2005).

Tabel 2.3 *Verskillende niveaus van stakeholderparticipatie*

Karakteristiek van participatie	Stakeholder management tool	Reden voor stakeholderparticipatie	Mate van stakeholderinvloed	Communicatie stijl en voorbeeld
Doorslaggevende participatie: machtsdelegatie	12. Stakeholder controleert	Meerderheid van stakeholders neemt deel in alle beslissingen van het project.	Het maken of instemmen met beslissingen	Communicatie in meerdere richtingen, bv. gemeenschapsprojecten
	11. Macht delegeren	Minderheid van stakeholders neemt deel in alle beslissingen van het project.		Communicatie in meerdere richtingen, bv. vertegenwoordiging van stakeholders in bestuur
	10. Partnerschap	Gezamenlijk beslissen over specifieke onderdelen van het project		Communicatie in meerdere richtingen, bv. joint ventures
	9. Samenwerken	Beperkte overdracht van beslissingsmacht naar stakeholders over specifieke onderdelen van het project		Communicatie in meerdere richtingen, bv. strategische allianties
Directe participatie: pro-actief	8. Betrekken in project	Stakeholders ondersteunen het project, maar alleen onder specifieke condities. Als niet aan de condities wordt voldaan stoppen ze de steun. De projectontwikkelaar bepaalt de mate van stakeholder invloed.	Een invloed hebben op beslissingen	Communicatie in meerdere richtingen, bv. constructieve dialoog, ronde tafel discussies
	7. Onderhandelen			Communicatie in meerdere richtingen, bv. pro-actief bedingen
Symbolische participatie: Reagerend, neutraal	6. Consulteren	De projectmanager heeft beslissingsmacht, maar stakeholders mogen adviseren	Gehoord worden voordat beslissing wordt genomen	Communicatie in twee richtingen, bv. vragenlijsten, interviews, focus groepen, advies panels
	5. Verzoenen	De stakeholders kalmeren. Stakeholders worden gehoord, maar hebben geen zekerheid dat de projectmanager er wat mee doet		

Karakteristiek van participatie	Stakeholder management tool	Reden voor stakeholderparticipatie	Mate van stakeholderinvloed	Communicatie stijl en voorbeeld
Geen participatie: Autocratisch, cynisch	4. Uitleggen	Stakeholders onderwijzen	Kennis over beslissingen	Communicatie in twee richtingen, bv. workshops
	3. Informeren			Communicatie in één richting, bv. geverifieerde communicatie via folders, kranten, informatieavonden
	2. Genezen	Het 'genezen' van de stakeholders van hun onwetendheid en vooroordelen		Communicatie in één richting, bv. informatieavonden, folders, tijdschriften, nieuwsbrieven, kranten, websites
	1. Manipuleren	Misleiden van stakeholders, proberen hun verwachtingen te veranderen		
Geen participatie en geen informatie overdracht	0. Elke vorm van interactie vermijden	Stil houden	Niet aanwezig	Elke externe communicatie over het project verhinderen.

Bron: Friedman en Miles (2006).

2.7.1 Manipuleren en genezen

De minst vergaande vorm van participatie is via selectieve informatie voorziening. Het gaat om communicatie in één richting, waarbij de projectorganisatie zendt en de stakeholders ontvangen. Belangrijk voor deze eerste vorm is dat er geen negatieve informatie naar buiten wordt gebracht, vandaar het label 'manipuleren'. Voorbeelden van dergelijke communicatie zijn websites, folders, krantenartikelen, nieuwsbrieven, e-mail lijsten of andere publicaties. Het internet wint daarbij aan populariteit omdat het vrij eenvoudig toegankelijk is en relatief weinig kost. Eigenlijk kan je hier nauwelijks over participatie spreken. De beslissingsmacht ligt volledig bij de projectorganisatie. Deze beslist welke informatie wel en niet naar buiten wordt gebracht en wanneer. Meestal komt de informatie pas naar buiten nadat er beslissingen zijn genomen. Specifiek bij manipulatie gaat het om het controleren en managen van opinies, waarbij men ook wel spreekt van PR management. Bij genezing is het doel een stap verder en tracht een projectorganisatie de stakeholders te 'brainwashen' en ze 'te genezen van verkeerde opinies, gevoelens of houding' (Arnstein, 1969).

2.7.2 Informeren

In het geval van informeren gaat het ook om het geven van informatie via de bovenstaande methoden. Het verschil met manipuleren en genezen is dat de intentie van de projectorganisatie anders is. Het is uitdrukkelijk niet de wens om de stakeholders te manipuleren, maar juist om eerlijke en objectieve informatie te geven. In de praktijk zal het verschil niet altijd duidelijk zijn. Een manier om de verschillende strategieën te herkennen is het al dan niet aanwezig zijn van potentieel negatieve informatie over het project, bv. ten aanzien van het vergroten van emissies of de verandering die een windmolen in de visuele omgeving teweeg brengt (Deegan en Gordon, 1996).

2.7.3 Uitleggen

Het uitleggen van de visie op een project en het geven van bijbehorende argumenten is de volgende trede op de ladder. Veelal gebeurt dergelijke uitleg in de vorm van een workshop en is er dus wederzijdse communicatie mogelijk. Het gaat in dergelijke workshops dan om het uitleggen van beslissingen die al genomen zijn. De stakeholders kunnen de uitleg aanhoren en reageren, maar de mogelijkheden om de beslissingen alsnog te beïnvloeden zijn nihil (Arnstein, 1969). Het vertrouwen dat stakeholders hebben in het project en de uitleg erover is bepalend voor de acceptatie ervan.

2.7.4 Verzoenen

In het geval van verzoenen gaat het om het aanhoren van stakeholders in de vorm van tweerichting communicatie, waarin stakeholders de mogelijkheid hebben het project te beïnvloeden. Het gaat hier bijvoorbeeld om vragenlijsten, focus groepen, interviews en adviespanels. Partijen die het niet eens zijn met een project kunnen ook met een neutrale bemiddelaar zoeken naar mogelijke oplossingen. De bemiddelaar structureert het proces, bepaalt de agenda en consulteert de stakeholders en projectorganisatie (Zöller, 1999). Hoewel de stakeholders advies kunnen geven bepaalt de projectorganisatie uiteindelijk wat er gebeurt. Bij een dergelijke aanpak speelt de vraag wie de stakeholder representeert (is het een specifiek probleem voor één partij of wordt het probleem gepositioneerd als een probleem voor een hele groep van partijen)?

2.7.5 Consulteren

Consulteren is een vergelijkbare aanpak als verzoenen, maar verschilt op een belangrijk punt. Bij consulteren gaat het namelijk om een pro-actieve aanpak. De projectorganisaties verwacht

mogelijk weerstand van diverse stakeholders en besluit de stakeholders te raadplegen voordat de beslissing genomen is. Er kunnen dezelfde soort methoden als bij verzoenen worden toegepast. De uiteindelijke beslissingsmacht ligt wederom bij de projectorganisatie, maar in de praktijk zal een projectorganisatie niet besluiten tot consulteren als er niet de intentie bestaat om er daadwerkelijk iets mee te doen.

2.7.6 Onderhandelen

Onderhandelen gebeurt per definitie voordat er een definitieve beslissing is genomen. Karakteristiek voor onderhandelen is dat de stakeholders steun geven aan het project zolang er aan specifieke voorwaarden is voldaan. Als er niet aan de voorwaarden wordt voldaan (binnen een redelijke periode) trekken de stakeholders hun steun terug. Zo kan een gemeente instemmen met het bouwen van een biomassa centrale binnen de gemeentegrenzen, zolang de projectorganisatie er voor zorgt dat de emissies binnen een vastgestelde limiet blijven. De beslissingsmacht ligt bij deze methode niet langer alleen bij de projectorganisatie en zeker niet wanneer de middelen die de stakeholder controleert van fundamenteel belang zijn voor het project (zoals bv. verguningsmacht) (Donaldson en Dunfee, 1994).

2.7.7 Betrekken bij het project

Wanneer stakeholders betrokken worden bij een project hebben ze niet langer alleen een advies functie, maar werken ze actief mee aan de vormgeving van het project. Van stakeholders wordt dan bijvoorbeeld verwacht dat ze meeschrijven aan het projectvoorstel. Een dergelijke aanpak is een intensieve vorm van participatie en vergt vaak middelen als geld en organisatietalent. Dit laatste geldt zeker wanneer een groot aantal stakeholders betrokken wordt bij een project. Omdat ze direct input leveren neemt de invloed van de stakeholders op de uiteindelijke vorm van het project sterk toe ten opzichte van de hierboven genoemde methoden. De projectorganisatie kan echter nog steeds besluiten om stakeholders (voor of tijdens het proces) buiten te sluiten.

2.7.8 Samenwerken

De projectorganisatie kan besluiten om met specifieke stakeholders samen te werken, wanneer deze complementaire middelen bezitten die de projectorganisatie zelf niet of moeilijk kan verkrijgen of wanneer beide gezamenlijke doelen nastreven. Zo kan een milieuorganisatie een strategische alliantie aangaan en samen met een energiebedrijf een duurzaam energieproject opzetten (Murphy en Bendell, 1997). De milieuorganisatie zegt haar publieke steun toe, ontwikkelt innovatieve technologie in eigen beheer of gaat de energie die het project oplevert aanbieden aan haar leden. Indien succesvol kunnen dergelijke allianties veel voordelen opleveren, zoals positieve publiciteit en het afnemen of voorkomen van kritiek uit maatschappelijke organisaties. Een ander voorbeeld van samenwerking is wanneer een projectorganisatie de krachten bundelt met een stakeholder om een gezamenlijk doel na te streven, bv. een politieke ambitie om een groter aandeel duurzame energie in de lokale of nationale energievraag.

2.7.9 Partnerschap

Partnerschap gaat een stap verder dan samenwerking, omdat de stakeholders nu daadwerkelijk een partner worden in het project. De stakeholders krijgen formeel de mogelijkheid om over (delen van) het project mee te beslissen. Bij partnerschap gaat het dus veel meer om het gezamenlijk organiseren van het proces, terwijl het bij samenwerken hoofdzakelijk gaat om het nastreven van een gezamenlijke uitkomst. Een partnerschap met stakeholders wordt met name toegepast bij complexe projecten waarin een groot aantal stakeholders en project partners een rol (kunnen) spelen en ze onderling sterk afhankelijk zijn, om zodoende de onzekerheid die daarmee gepaard gaat inzichtelijk te maken of te verminderen. Feitelijk wordt bij partnerschap het formele netwerk dat het project uitvoert uitgebreid van puur een netwerk van bedrijven naar

een hybride netwerk van bedrijven en stakeholders. Een voorwaarde voor partnerschap is dat er wederzijds vertrouwen bestaat, er sprake is van gedeelde normen en waarden en eensgezindheid is over de regels die gehanteerd worden om het proces vorm te geven (bv. wie voert wat uit en met welke verantwoordelijkheden).

2.7.10 Macht delen en volledige stakeholdercontrole

Het delen van macht - en in het extreme geval van volledige stakeholdercontrole - treedt op wanneer stakeholders direct meebeslissen over alle aspecten van een project. Een voorbeeld is de vertegenwoordiging van een delegatie van boeren in het projectbestuur van een biomassacentrale. De boeren kunnen formeel meebeslissen, omdat in elke beslissing hun stem telt. In het geval van volledige stakeholdercontrole, bijvoorbeeld bij gemeenschapsprojecten zoals een windproject dat geïnitieerd, ontwikkeld en uitgevoerd wordt door een lokale gemeenschap, is er zelfs sprake van een meerderheid van stakeholders. Feitelijk worden de stakeholders dan zelf de projectorganisatie. In de praktijk is volledige stakeholdercontrole nagenoeg niet haalbaar, omdat er altijd wel stakeholders zijn die niet bij het project betrokken zijn (Arnstein, 1969). Maar er zijn zeker projecten te noemen waar een grote meerderheid van de stakeholder (financieel) eigendom heeft van een project.

2.8 Tot slot

In het bovenstaande is een overzicht gegeven van methoden om draagvlak te vergroten voor duurzame energieprojecten. Geen enkele van deze methoden is heilig. In de praktijk moet er altijd worden gezocht naar een methode die het best past bij de lokale context en stakeholders waarin een project wordt ontwikkeld en rekening mee dient te worden gehouden. In sommige gevallen leidt geen enkele methode naar meer draagvlak voor een project, omdat de verschillen tussen de wensen, verwachtingen en wereldbeelden van stakeholders en project partners eenvoudig niet te overbruggen zijn. In andere gevallen kan een vergelijkbaar project zonder problemen in goede aarde vallen, omdat het wel goed aansluit bij de stakeholders, hun visies en de context. In de praktijk komt het vaak niet tot een van deze extremen. Het is wel voor elk project noodzakelijk om inzicht te krijgen in de lokale context en zodoende de participatieve methode daarop aan te passen. Het verdient de aanbeveling om in elk geval een zo hoog mogelijk vorm van participatie te ambiëren, omdat op die manier een projectorganisatie zich zeker stelt van voldoende (en noodzakelijk) input uit de lokale, regionale en nationale context van een project en op een zo vroeg mogelijk moment in de opzet van een plan. Naarmate het project vordert en er nog geen participatieve acties zijn ondernomen wordt het steeds minder logisch om methodes hoger op de ladder te hanteren. Participatie van stakeholders is daarmee niet de enige maar wel een noodzakelijke voorwaarde voor het creëren van draagvlak.

3. Best practices eilanden

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden een aantal voorbeelden gegeven van best practices van duurzame energieprojecten op eilanden. Daarbij is in het bijzonder gekeken naar de wijze waarop getracht is (met succes en met minder succes) draagvlak te bevorderen voor de implementatie van duurzame energie. Als basis voor dit hoofdstuk dienen een twintigtal wetenschappelijke artikelen over de implementatie van duurzame energie op verschillende eilanden, alsook verschillende projecten en eilandwebsites. Zoals in voorgaande hoofdstukken besproken zijn er veel soorten weerstand en evenzoveel manieren waarop acceptatie tot uiting komt. Dit verschilt van stakeholder tot stakeholder. Ook acceptatie door investeerders of gemeentelijke overheden is meegenomen in dit hoofdstuk.

Voor de meeste eilanden gold dat het initiatief om te verduurzamen werd genomen om minder afhankelijk te zijn van de vaak kostbare import van brandstoffen en elektriciteit, en daarmee de kosten van levensonderhoud (energie en water) te verlagen. Voor de eilanden die deelnamen aan het SIDS programma was de opbouw van mogelijk exploiteerbare capaciteit (kennis en kunde) van de lokale bevolking een extra argument voor verduurzaming.

Belangrijk is dat er zeer weinig materiaal dat als expliciete focus draagvlakbevorderende activiteiten met betrekking tot de verduurzaming van eilanden heeft. Texel kan daarin dus zeker een belangrijke leer- en voorbeeldfunctie vervullen door haar eigen activiteiten goed te documenteren.

In dit hoofdstuk is eenzelfde vorm gevolgd als in het vorige hoofdstuk. De eilandverhalen zijn gegroepeerd naar de verschillende participatiemethoden zoals uitgewerkt in het eerste hoofdstuk. Voor elk eiland wordt achtereenvolgens een bespreking van de duurzame energieprojecten of plannen gegeven, de gebruikte draagvlakbevorderende methoden, en indien relevant wordt er ingegaan op interessante koppelingen tussen duurzame energie, landbouw en toerisme. Er is geen aparte algemene informatie toegevoegd over de eilanden, zoals aantal bewoners, sectoren et cetera. Daar waar relevant komt die informatie aan bod.

3.2 Manipuleren en genezen/Informeren/Uitleggen

We hebben geen voorbeelden kunnen vinden waar projectontwikkelaars bewust enkel positieve informatie hebben gecommuniceerd (manipuleren en genezen). Dit is niet verrassend. Projectmanagers zullen niet bewust laten weten niet in alle openheid te hebben gecommuniceerd over hun project. Wel hebben we een redelijk aantal projecten gevonden waar informeren en uitleggen centraal stond als methode.

3.2.1 Samos⁷

Dit middelgrote Griekse eiland in de Egeïsche zee heeft een zeer goed windpotentieel. Sinds 1991 staan er twee kleine overheidswindparken. Recentelijk zijn er twee middelgrote private parken bijgekomen. Er zijn voor zover bekend geen intensieve campagnes gevoerd gericht op acceptatie. De bewoners zijn geïnformeerd, en daar bleef het bij. Dit lijkt geen grote problemen te hebben opgeleverd voor acceptatie daar de parken 15% van de piekvraag produceren. Vol-

---

⁷ Informatie over Samos is afkomstig uit J.K. Kaldelis. (2005) Social attitude towards wind energy applications in Greece. *Energy Policy* 33 pp. 595-602.

gens onderzoek hebben de bewoners van Samos geen problemen met de windparken omdat ze geografisch verspreid zijn en omdat ze langzaam zijn geplaatst.

3.2.2 Cyprus⁸

Op het Griekse eiland Cyprus zijn enkel informerende methoden toegepast, maar toch met enorm succes, dankzij sterke betrokkenheid van de overheid. Cyprus kan met recht pionier op het gebied van zonneboilers genoemd worden. Het eiland heeft het grootste oppervlak geïnstalleerde collectoren per capita en heeft een bloeiende interne industrie. De acceptatie van de collectoren is zo goed dat de interne markt zelfs in grote mate verzadigd is (92% van de huishoudens en 50% van de hotels). Het succes is deels toe te schrijven aan de oliecrisis in de jaren zeventig, en vervolgens de Turkse invasie van het eiland in 1974. Hierdoor vluchtte een derde van de bewoners naar de andere helft van het eiland en moesten er zeer veel nieuwe onderkomens gebouwd worden. De overheid bouwde het merendeel van deze huizen en installeerde er collectoren op. Hierna moesten de collector producenten de markt het zelf oppakken, en deden dat redelijk voortvarend door goed in de gaten te houden wanneer oude systemen vervangen moesten worden, door in hun eigen kennissenkring en buurt te werven, door verkopers rond te laten reizen en van deur tot deur en van bouwplaats tot bouwplaats te gaan en tenslotte door op beurzen te staan. De overheid heeft nog wel bijgedragen door technische support te leveren, advies te geven aan industrie en gebruikers, de noodzakelijke materialen belastingvrij te maken, goede standaarden te ontwikkelen en de installatie van collectoren op overheidbouw verplicht te stellen.

3.2.3 Frankrijk- Reunion

Op het Franse eiland Reunion⁹ trachten verschillende actoren de acceptatie van hernieuwbare energie te bevorderen middels educatie. Voor dit doel hebben ze het Regionale Agentschap voor Energie op Reunion (ARER) opgezet. Dit agentschap beheert een uitgebreid netwerk van projecten op het eiland, van energie-efficiëntie tot hernieuwbare energie. ARER organiseert vermaak en ontdekkingstochten van de projecten, verspreid technische informatie met betrekking tot de projecten en evalueert systematisch de resultaten van de projecten. Inmiddels worden deze demoparken goed bezocht door internationale autoriteiten en ingenieurs. De sociale baten van het demoparken netwerk zijn indirect, via toerisme naar de parken en het ontstaan van werkgelegenheid op en rondom de parken.

3.2.4 Sardinië

Het Italiaanse eiland Sardinië heeft deelgenomen aan het European Renewable Energy Islands project. Dit project was er op gericht om de verduurzaming van verschillende Europese eilanden te bevorderen, en bij voorkeur met grote betrokkenheid van de bevolking. Die betrokkenheid is gezocht middels een top down benadering waarbij de bevolking en ook politieke instanties zijn benaderd met informatie campagnes. Dit heeft op Sardinië geresulteerd in de installatie van verschillende hernieuwbare energietechnologieën. Een mooi voorbeeld is het plaatsen van kleine 20kw windturbines op de parkeerplaatsen van bedrijfsterreinen, bij boerderijen en andere kleine investeerders.

---

⁸ Informatie over Cyprus komt uit: Maxoulis, C.N., H.P. Charalampous, S.A. Kalogirou (forthcoming 2007): Cyprus Solar water heating cluster: A missed opportunity? Energy Policy, doi:10.1016/j.enpol.2006.11.021 en uit: (2003): Powering Cyprus. A future renewable energy island? REFOCUS May-June, www.re-focus.net.

⁹ Informatie over duurzame energie activiteiten op het eiland Reunion komt van de volgende website: <http://www.arer.org/fra/pages/panorama/carte/carte.htm>.

3.2.5 Sicilië

Ook Sicilië heeft deelgenomen aan het European Renewable Energy Islands project.¹⁰ Sicilië is mede door dit project vrij succesvol bezig met de implementatie van hernieuwbare energie. 25% van de energievraag wordt gedekt met duurzame energie. Voor zover bekend heeft Sicilië de bevolking niet direct betrokken bij de projecten. Wat wel is gedaan in het kader van betrokkenheid is overdracht van expertise en kennis aan lokale technici, meest jonge werknemers. Sicilië hoopt dat de projecten, dankzij de overdracht van expertise en capaciteitsopbouw uiteindelijk die kennis en expertise kan gaan exporteren en zo kan bijdragen aan de economische ontwikkeling op het eiland en tevens de zeer hoge jeugdwerkloosheid kan tegengaan.

3.3 Verzoenen en Consulteren

3.3.1 Griekse eilanden algemeen

Op verschillende Griekse eilanden zijn consulterende methoden gebruikt als basis voor verschillende projecten die zich richten op de implementatie van windparken op zowel het vasteland als de Griekse eilanden. Dit alles vindt plaats in het kader van onder andere de 2244/94 wet. In 2005 was er meer dan 270 MW wind in heel Griekenland geïnstalleerd met nog eens aanvragen voor meer dan 11.000 MW. De Griekse overheid subsidieert private investeringen in wind sterk. Daarnaast heeft de overheid de nationale eigenaar van het net verplicht gesteld om de door wind geproduceerde elektriciteit te kopen tegen 90% van het lage voltage tarief op eilanden en 90% van het middenvoltage tarief op het Griekse vasteland. Daarnaast worden contracten van tien jaar getekend tussen de door de elektriciteit corporatie van de overheid PPC en private investeerders in de wind energiesector.

Het consulterende onderzoek gericht op de implementatie van windenergie in Griekenland heeft een aantal algemene interessante factoren met betrekking tot draagvlak geïdentificeerd die we hier kort benoemen alvorens per eiland in te gaan op de gebruikte methoden:¹¹

- Er zal altijd een minderheid weerstand blijven bieden tegen windparken. Dat valt met geen mogelijkheid tegen te gaan.
- Bewoners worden snel enthousiast wanneer ze financiële baten van de energieprojecten meekrijgen.
- De snelheid waarmee windparken gerealiseerd worden is van grote invloed op acceptatie en weerstand. Hoe sneller hoe meer weerstand is de uitkomst van deze studie.
- Verder blijkt de mate van publieke kennis met betrekking tot windenergie technologie van belang. Bewoners voelen weerstand zolang ze niet weten wat de onzekerheden zijn die gepaard gaan met financieringsconstructies rondom private windprojecten. Hoe meer bewoners bekend zijn met constructies (met dezelfde technologie (in dit geval wind)) elders en in het bijzonder met de lokale socio-economische impact van die constructies, hoe positiever hun houding.

3.3.2 Kreta¹²

Kreta is het grootste Griekse eiland. Op het eiland zijn al sinds 1993 staats en private windparken aanwezig met een totaal aan 108 MW, twee kleine hydrostations van 0,76 MW en nog 0,67 MW aan PV, alles bij elkaar ongeveer 15% van de elektriciteitsvraag. De Europese Com-

---

¹⁰ Informatie over Sicilië komt uit: www.europeanrenewableenergyislands.net en de DVD: European Renewable Energy Islands. Showing a way to the future.

¹¹ J.K. Kaldelis. (2005) Social attitude towards wind energy applications in Greece. *Energy Policy* 33 pp. 595-602.

¹² Informatie over Kreta is afkomstig uit J.K. Kaldelis. (2005) Social attitude towards wind energy applications in Greece. *Energy Policy* 33 pp. 595-602; en Tsiolaridou, E. G.C. Bakos, M. Stadler (2006): A new energy planning methodology for the penetration of renewable energy technologies in Electricity sector- application for the island of Crete. *Energy Policy* 34 Pp.: 3757-3764.

missie heeft sterk bijgedragen aan de verduurzaming van Kreta middels het toekennen van €3 miljoen aan het regionale programma van innovatieve acties 'CRINNO - Crete Innovative Region'¹³ dat gericht is op de regionale economie, kennis en technologische innovatie, de informatiemaatschappij en regionale identiteit en duurzame ontwikkeling. Dit bedrag is vermeerderd met €1,62 miljoen publiek geld en €0,45 miljoen aan privaat geld.

Kreta is een apart eiland wat betreft publieke acceptatie van met name windtechnologie. Op Kreta zijn zowel consulterende methoden gebruikt alsook meer participatieve methoden. Deze participatieve methoden worden later besproken. Uit consulterend onderzoek¹⁴ blijkt dat de meeste bewoners (90%) van Kreta zeer positief gestemd zijn over windenergie, ook over nieuwe windparken, mede door de langzame implementatiegraad en door de toenemende energievraag en gebrek van energie op het eiland. Maar het European Renewable Energy Islands project heeft daar zeker sterk aan bijgedragen. Er is een aparte windcorporatie opgericht REAC die de lokale autoriteiten, potentiële investeerders, en lokale bevolking systematisch heeft geïnformeerd over de kosten en baten van windenergie. Dit heeft ze gedaan middels onderwijsmateriaal, speeches, presentaties en tentoonstellingen. Er is ook een apart windlaboratorium opgericht dat op een bijzondere wijze is gaan samenwerken met de landbouwers van Kreta. Deze landbouwers gebruiken al jaren kleine windmolens om water op te pompen. Dit laboratorium heeft in nauw overleg met deze landbouwers, die al eeuwenoude kennis hebben over de beste vormgeving voor de specifieke situatie op Kreta met een harde onvoorspelbare wind, een op maat gemaakte windturbine ontwikkelt.

3.3.3 Milos¹⁵

Op het Griekse eiland Milos is ook consulterend en verzoenend opgetreden bij de implementatie van verschillende duurzame energietechnologie projecten. Zo is er onder andere onderzoek verricht naar de wensen en houding van de eilandbewoners ten aanzien van de bouw van een ontzoutingsfabriek die draait op geothermische energie. Het project team is zeer bewust de dialoog met de lokale bewoners aangegaan middels interviews en questionnaires. Die interviews hadden ook tot doel om de bevolking te informeren over het project en hun houding tegenover het technische concept helder te krijgen. Uit de interviews bleek dat een historisch project om elektriciteit uit de geothermische energie te halen zeer slecht gevallen was bij de bevolking vanwege de lucht en grondvervuiling die erop volgde. Dit eerdere project faalde na zeer ernstig protest van de lokale bevolking. De acceptatie van de bevolking nu is gestoeld op vertrouwen dat er geen vervuiling komt door het gebruik van lage enthalpie geothermische energie, i.p.v. hoge enthalpie geothermische energie; en vooral dat het schone water zal bijdragen aan verlaging van de kosten voor levensonderhoud, en zal bijdragen aan verbetering van toeristen accommodaties en de landbouw. Milos heeft namelijk een groot gebrek aan zoetwater, en een nog groter verwacht gebrek door de groei van de toeristen sector, en een dergelijke fabriek zou zowel het gebrek aan water oplossen als ook de daarmee samenhangende bedreiging voor groei van de toeristensector oplossen. De wensen van de bevolking zijn expliciet meegenomen in het ontwerp van de fabriek. Dit is gebeurd door interviews. De acceptatie van de bevolking nu is gestoeld op vertrouwen dat er geen vervuiling komt en vooral dat het schone water zal bijdragen aan verlaging van de kosten voor levensonderhoud, en zal bijdragen aan verbetering van toeristen accommodaties en diensten, zoals mooie groene natuurgebieden dankzij de aanwezigheid van afdoende zoet water. Ook de landbouw kan profiteren van het nieuwe zoete water. De landbouw op Milos is door het gebrek aan water een monocultuur. Voldoende water zou ook variatie in gewassen mogelijk maken waardoor een meer competitieve landbouw kan ontstaan, wat zijn weerslag weer heeft op

¹³ http://www.crete-region.gr/greek/programs/CRINNO/crinno_index.htm.

¹⁴ Informatie over dit onderzoek is afkomstig uit J.K. Kaldelis (2005): Social attitude towards wind energy applications in Greece. *Energy Policy* 33 pp. 595-602.

¹⁵ Informatie afkomstig uit: Manoglou, E., P. Tsartas, A. Markou (2004): Geothermal energy sources for water production-socio-economic effects and people's wishes on Milos island: a case study. *Energy Policy* 32 pp.: 623-633.

verlaging van levensonderhoud en toename van economische bedrijvigheid. Enkele gemeentes organiseren ook zeer succesvolle rondleidingen in de aanwezige parken.

3.3.4 IJsland

IJsland richt al haar pijlen op waterstof.¹⁶ Vanwege de specifieke eigenschappen van het eiland (geen biomassa, wel geothermische energie), hoge kosten import energiebronnen, hoge afhankelijkheid, is de acceptatie van waterstof uniek en zijn er eigenlijk nauwelijks uitgebreide participatiemethoden nodig om het project tot een succes te laten zijn. Er zijn wel consulterende bijeenkomsten geweest, questionnaires zijn verspreid en interviews afgenomen. De spin-off van het ECTOS project is groot geweest. Het eiland is een voorbeeldeiland geworden en wordt gezien als de eerste plek die een volledige waterstof samenleving nastreeft. Het ECTOS-project trekt jaarlijkse erg veel internationale bezoekers (Japan, VS, Korea, Scandinavië, EU). De vraag werd zelf zo groot dat Icelandic New Energy een vaste set aan seminars plande. De bezoekers betaalden voor deelname.

3.3.5 Canarische Eilanden

De methoden die onder verschillende projecten zijn gebruikt waren altijd consulterend, met uiteraard de nodige informatieverstrekking. Dit eilanden archipel kent een grote stroom aan toeristen (12 miljoen in 2002). Verder wordt er vrij veel landbouw beoefend met een navenant grote vraag naar zoet water. Deze vraag naar zoet water vormt een groot probleem, omdat het water opgepompt wordt, en dit allerlei verzilting kan veroorzaken. Omdat de eilanden een groot windpotentieel hebben, en wind gebruikt kan worden om zoet water mee te maken, is enige jaren geleden een project gestart ter bevordering van de implementatie van windenergie op de Canarische eilanden, genaamd Canaria Eolica 2000 (CE2000). Onderdeel van CE2000 was een goede analyse te maken van sociale, politieke en institutionele factoren en ook zeker om de landschapsinpassing serieus te nemen. Er werd ook expliciet gekeken naar de acceptatie van windenergie, naar de incorporatie van geïmporteerde technologie, en de impact op de regionale industriële sector. Als reactie op de resultaten van deze studie zijn maatregelen genomen om de eventuele problemen op te lossen. Deze maatregelen hadden betrekking op minimaliseren van landschapsinpassing problemen, het stimuleren van milieubewust gedrag en regelgeving en tenslotte stimuleren van de lokale productie van noodzakelijke materialen en onderdelen om zo de regionale industrie te doen groeien. Tot slot verplichtte de Spaanse overheid de elektriciteitsbedrijven om alle door wind gegenereerde elektriciteit op te kopen die niet opgeslagen kon worden. Uiteindelijk kwamen een aantal geschikte plekken uit het onderzoek en de groei van het geïnstalleerde windvermogen op het eiland groeide parabolisch. In 2000 waren in totaal 41 windparken werkend met een vermogen van 105 MW. Op Tenerife heeft het duurzame energiecentrum ITER, in het kader van European Renewable Energy Islands project een technologie pad opgezet voor toeristen, waarlangs toeristen kunnen wandelen en zo visueel in aanraking komen met verschillende duurzame energietechnologieën en erover kunnen lezen en praten met aanwezige technici.

De Canarische eilanden hebben ook deelgenomen aan het European Renewable Energy Islands¹⁷ project. Het betrof de eilanden Tenerife en El Hierro. In het kader van dit project is op Tenerife een ontzoutingsfabriek neergezet om zoet water voor de landbouw te produceren. Water uit de ontzoutingsfabriek is een stuk goedkoper, waardoor de economische positie van de landbouwers direct verbetert, en ook indirect doordat de producten ook goedkoper worden wat de concurrentiepositie van die producten versterkt. Verder zijn bedrijven eigenaar geworden van windturbines die hun energievraag gedeeltelijk of zelfs volledig dekken. De eventuele surplus

¹⁶ Informatie over ECTOS is gehaald uit het ECTOS-rapport, deliverable 12 en van de ECTOS website www.ectos.is/newenergy/en/.

¹⁷ www.europeanreislands.net en de DVD: European Renewable Energy Islands. Showing a way to the future.

energie wordt verkocht aan het net, wat de projecten nog rendabeler maakt. De werkgelegenheid op Tenerife via dit project heeft direct 180 banen en indirect 1500 banen opgeleverd.

3.4 Onderhandelen/betrekken bij het project

3.4.1 Sardinië¹⁸

Op het Italiaanse eiland Sardinië is met de bevolking onderhandeld middels een multicriteria besluitvormingsmethode. Deze methode analyseerde welk actieplan voor de diffusie van hernieuwbare energietechnologie op regionaal niveau het meest geschikt was. Deze multicriteria analyse legt na een aantal interviews de verschillende criteria of wensen vast, kent er verschillende waardes aan toe en vervolgens worden verschillende actieplannen getoetst aan die criteria. Criteria kunnen betrekking hebben op de hoeveelheid land en ook de locatie van land voor hernieuwbare energie, de werkgelegenheid, de mate van uitontwikkeling van een technologie, de bespaarde fossiele brandstof, aansluiting bij lokale technische kennis, de hoogte van bebouwing, horizonvervuiling en andere. Helaas wordt in dit artikel niet gesproken over de uiteindelijke implementatie van hernieuwbare energie op Sardinië, en het succes daarvan.

3.4.2 Salina¹⁹

Net als op Sardinië is ook op het Italiaanse eiland Salina een onderhandelende methode gevolgd, waarbij gebruik is gemaakt van de multicriteria besluitvormingsmethode. Ditmaal is geanalyseerd welke windturbines concepten op regionaal niveau het meest geschikt waren. Landschapscriteria wogen zwaar in deze multicriteria analyse, omdat dit uit interviews als belangrijk aandachtspunt naar voren was gekomen. Helaas wordt ook in dit artikel niet gesproken over de uiteindelijke implementatie van windturbines op Salina, en het succes daarvan.

3.4.3 Chios²⁰

Op Chios is ook consulterend opgetreden bij de implementatie van verschillende duurzame energietechnologie projecten is een multicriteria groepsbesluitvorming raamwerk toegepast dat besluitvorming over hernieuwbare energietechnologie op regionaal niveau ondersteunt, genaamd PROMETHEE II. Deze multicriteria analyse legt na een aantal interviews de verschillende criteria of wensen vast, kent er verschillende waardes aan toe en vervolgens wordt gestreefd naar het vinden van een systeem dat op consensus van alle actoren kan rekenen. In dit specifieke project zijn uiteindelijk drie kwantitatieve criteria gebruikt (bespaarde fossiele brandstof, terugverdientijd, toename werkgelegenheid) en twee kwalitatieve criteria (milieubelasting en bedrijfsrisico van investering). Uit de multicriteria analyse kwam naar voren dat acceptatie vooral zou samenhangen met een gefaseerde implementatie van ongeacht welk hernieuwbare energiesysteem. Dit had volgens de onderzoekers te maken met het afgelegen karakter van het eiland en met de grote verscheidenheid aan hernieuwbare energiebronnen. Helaas wordt in dit artikel niet gesproken over de uiteindelijke implementatie van hernieuwbare energie op Chios, en het succes daarvan.

---

¹⁸ Informatie is afkomstig uit: Beccali, M., M. Cellura, M. Mistretta (2003): Decision-making in energy planning. Applications of the Electre method at regional level for the diffusion of renewable energy technology. *Renewable Energy* 28 pp.: 2063-2087 en www.europeanrelands.net en de DVD: European Renewable Energy Islands. Showing a way to the future.

¹⁹ Informatie is afkomstig uit Cavallaro, F., L. Ciralo (2005): A Multicriteria approach to evaluate wind energy plants on an Italian island. *Energy Policy* 33, pp. 235-244.

²⁰ Informatie over Chios komt uit: Haralambopolous, D.A., H. Polatidis (2003): Renewable energy projects: structuring a multi-criteria group decision-making framework. *Renewable Energy* 28 pp.: 961-973.

3.4.4 Malta²¹

In 2001 is de overheid van Malta gestart met een duurzame energieontwikkeling plan. In dit plan wordt expliciet erkend dat sleutelactoren en stakeholders betrokken moeten zijn bij het plan omdat de duurzame energieprojecten anders gedoemd zijn te mislukken. Deel van dit plan was het opzetten van een commissie bestaande uit civil society, overheidsvertegenwoordigers.. Deze commissie heeft tot taak om gezamenlijk een beleidsraamwerk op te stellen, voorloper te zijn in het opzetten van hernieuwbare energie, informatie te verstrekken aan het resterende publiek over duurzame energietechnologieën, kosten en baten, zorg te dragen voor het opstellen van een goed investeringsklimaat voor bedrijven en particuliere duurzaamheidsinitiatieven te ondersteunen. Publieke participatie in deze projecten wordt expliciet gezocht door de overheid evenals capaciteitsopbouw van kennis en expertise.

Om de acceptatie van duurzame energietechnologieën te bevorderen heeft de Maltese overheid zichzelf tot taak gesteld overbodige en lastige regulering te vermijden, alles onder één loket onder te brengen en tenslotte goede subsidiering en regelgeving te realiseren voor zowel particulieren als bedrijven. Zo worden particulieren bijvoorbeeld sterk gesubsidieerd bij aankoop van PV en microwind. Verder heeft de overheid een apart instituut opgezet: de Malta Energy Efficiency and Renewable Energies Association (M.E.E.R.E.A.). MEEREA heeft tot taak om de discussie over energieaspecten tussen alle betrokkenen, ook het publiek, te bevorderen. Er worden trainingen georganiseerd, er zijn allerlei informatieactiviteiten, en het instituut functioneert als intermediair tussen Maltese actoren en andere buitenlandse actoren.

3.5 Samenwerken/partnerschap/volledige stakeholdercontrole

3.5.1 Caribische eilanden

De Grenadine eilanden²² zijn op een zeer vooruitstrevende wijze actief in het verduurzamen van het leven op de eilanden. Dit doen ze in het kader van het interregionale Small Islands Voice initiatief, dat zich richt op kleine eilanden in de Caribische, Indiase en Pacific regio's. Dit Small Islands Voice initiatief wordt ondersteund door Unesco en heeft tot doel om de bevolking van de eilanden medemanager te laten zijn van de projecten. Op de Grenadine eilanden wordt dit vertaald in een project waarin de volgende elementen centraal staan: stakeholderanalyse en -mobilisatie, met duidelijke inspanning van de overheid en aanwezige ngo's. Een participatief strategisch planproces moet een integraal raamwerk voor projecten opleveren. Deze projecten worden tenslotte uitgevoerd met volledige betrokkenheid van de lokale betrokkenen. Om de projecten succesvol te laten zijn besteed het Small Islands Voice initiatief ook veel aandacht aan begeleiding en hulp bij het opzetten, financieren, monitoren en evalueren van de projecten. Ook worden de noodzakelijke capaciteiten opgebouwd middels scholing en overdracht van kennis en expertise. Het belang van opbouw van capaciteiten wordt ook in verschillende rapporten van de verenigde naties gezien als voorwaarde voor het succesvol implementeren van hernieuwbare energie op eilanden.

3.5.2 Mauritius

Mauritius is samen met een aantal andere eilanden, waaronder ook de Middellandse eilanden Cyprus en Malta lid van de Small Islands Developing States SIDS. SIDS is een samenwerkingsverband gericht op verduurzaming van deze eilanden, economische groei van de eilanden en uitwisseling van praktijkervaringen. De strategie die in SIDS gehanteerd wordt

---

²¹ Informatie over Malta komt uit (2006): A Draft Renewable Energy Policy for Malta, August 2006. Government Press en Kotzebue, J.R. (2005): Sustainable Development Policy-The case of Malta. Master Thesis University of Groningen-The Netherlands.

²² De informatie over de Grenadine eilanden en het project komt van de volgende website: <http://www.lighthouse-foundatin.org/index.php?id=120&L=1>.

om de bevolking te betrekken is gericht op een kleinschalige, inclusieve, en een benadering die rekening houdt met traditionele cultuur en moderne wetenschap en meerdere generaties betreft.²³ Op Mauritius vindt dit zijn vertaling in de samenwerking met en grote betrokkenheid van civil society: inwoners, MKB, ngo's op Mauritius. Die betrokkenheid houdt onder andere in dat deze stakeholders samen de strategie formuleren voor verduurzaming van Mauritius, samen plannen opstellen, en samenwerken in de projecten die ze zelf managen.

3.5.3 Kreta

Zoals gezegd heeft Kreta ook meer participatieve methoden gebruikt, en met succes.

In het oosten van Kreta staan de meeste moderne molens. Ook hier is een systematische campagne gevoerd waarbij door middel van informatieoverdracht, workshops, interviews, questionnaires en presentaties een nauwe betrokkenheid van de lokale bevolking is gezocht bij het vormgeven van en eventueel deelnemen aan windprojecten. In alle communicatie over en weer is steeds veel aandacht besteed aan de baten voor de lokale economie, zoals banen, investeringen, lokale ontwikkeling, groen toerisme en imagoverbetering. De campagne duurde vijf jaar en resulteerde in volledige acceptatie door de bevolking. De molens die op Kreta staan behelzen 40% van het totale opgestelde windvermogen van Griekenland. Verder staan op Kreta nu ook het grootste PV park van Griekenland, en dankzij dit project en andere Solar heating projecten zijn banen gecreëerd.

3.5.4 Unst

Op het eiland Unst in Shetland, 200 mijl ten noorden van Schotland, op een industrieterrein is een waterstof-wind concept gebouwd dat vijf bedrijven voorziet van schone energie, het PURE project.²⁴ Het concept bestaat uit twee 15 kW windturbines, een permanente magneet generator PMG en elektrolyse. De opgeslagen waterstof dient om in windarme/loze periodes energie te kunnen maken zodat de bedrijven te allen tijde voorzien worden van schone elektriciteit. De waterstof wordt ook gebruikt als brandstof voor mobiele toepassingen. Het systeem is flexibel opgezet zodat ook andere bronnen als getijde, golf, zon of zelfs het net er aan gekoppeld kan worden.

Een recent onderzoek van Unst had uitgewezen dat 50% van de bewoners van Unst 20% van hun inkomen aan energie (verwarming en transport) besteedden. Dit, in combinatie met een uitstekend windpotentieel vormde de basis voor het project, omdat de hoge windsnelheden voor dit eiland direct correleerden met de warmtevraag (volgens het onderzoek waait het in Unst de winter harder dan in de zomer). Lokale bewoners participeerden niet alleen in het project maar hadden volledig eigendom over het project, waardoor ze alle baten konden kapitaliseren, waaronder de kennis die was opgedaan over de windturbines (zie hieronder). Uit het Unst PURE project kwamen meerdere economische spin-offs. Allereerst bleek dat er eigenlijk geen turbines werden gebouwd tussen 6 en 300 kW die geschikt waren voor hoge windsnelheden. De nieuwste ontwikkelingen in windturbine technologie hadden hun weg nog niet gevonden naar de kleine schaal turbines. Het projectteam en bewoners van Unst zijn hierop ingesprongen. Omdat het project een lokaal eigendom was, konden de bewoners alle baten kapitaliseren, waaronder de kennis die was opgedaan over de windturbines. Zo exporteerden ze die kennis en kunde voor het bouwen van de kleinschalige windturbines die met hoge windsnelheden overweg moesten kun-

---

²³ De informatie over SIDS is afkomstig van de volgende websites: <http://www.csiwisepactices.org/?read=500> en <http://www.bcca.org/ief/mim05.htm> en uit: Weisser, D. (2004): On the economics of Electricity consumption in small island developing states: a role for renewable energy technologies? Energy Policy 32 Pp.:127-140 en: Annex IV of Final Report on the Civil SOciety Process leading to the International Meeting on the Reviews of the Programme of Action on Sustainable development of SIDS, January 2005, Mauritius, prepared by CEDREFI, May 2006.

²⁴ Informatie over het PURE project op Unst is afkomstig uit: Gazey, R., S.K. Salman, D.D. Aklil-D'Halluin (2006): A field application experience of integrating hydrogen technology with wind power in a remote island location. Journal of Power Sources 157 pp.: 841-847.

nen. Dit heeft geresulteerd in het opzetten van het PURE Energy Centre. Om het project goed te kunnen managen hebben de bewoners de noodzakelijke technische en management kennis en kunde opgedaan. Hierdoor zijn verschillende contacten ontstaan tussen de eilandbewoners en academische instituten, bedrijven en publieke instanties.

Ook heeft het project werkgelegenheid gecreëerd. Op dit relatieve kleine project zijn zeven hooggeschoolden werkzaam. Dit betreft vroegere jonge eilandbewoners die teruggekeerd zijn naar Unst na hun afstuderen. Omdat het PURE Energy Centre nog groeit wordt een grotere werkgelegenheidsverschaffing verwacht. Verder heeft het Unst project 16 andere wind-tot-warmte systemen gegenereerd voor 16 openbare gebouwen. Deze systemen zullen door lokale aannemers worden geïnstalleerd.

Verder heeft het bouwen van het systeem naar schatting rond de 60.000 pond aan uitgaven in Unst alleen gegenereerd. Bijvoorbeeld door onder andere 150 overnachting in toeristenaccommodaties nodig te maken vanwege de werknemers die moesten overnachten.

3.5.5 Gotland

Gotland is het grootste Zweedse eiland. Het eiland kent geen uitmuntend potentieel voor wind, biomassa, of zon maar gemiddelden voor alle bronnen. Ook Gotland heeft deelgenomen aan het European Renewable Energy Islands project.²⁵ Gotland heeft in het kader van dit project een zeer bijzondere draagvlakbevorderende aanpak gevolgd, gericht op zeer nauwe samenwerking van gemeente, bedrijven, inwoners. Samen hebben deze partijen visievormingsplannen opgesteld en hebben ze deze omgezet in concrete initiatieven. De gemeente nam wel het initiatief door voorbeeldprojecten te starten. Zo zijn er warmtenetten aangelegd in de steden die op biomassa en biogas van afval en een klein deel restwarmte van bedrijven draaien. Ook heeft de gemeente een duurzame bibliotheek gebouwd met ingewikkelde energiemangement technologie, en het zwembad en scholen zijn verduurzaamd. Voor die scholen en het zwembad is gewerkt met een interessante financieringsconstructie gericht waarbij het verschil tussen de eerdere energierekening en de nieuwe energierekening het afbetalingsbedrag vormde voor de investeringen. Na acht jaar zullen de investeringen afbetaald zijn en gaan de baten rechtstreeks naar de eigenaren. Op de scholen vindt speciaal milieuonderwijs plaats in groene ruimtes die volledig op duurzame energie draaien. Ook bedrijven en hotels zijn verduurzaamd. Tenslotte is er een windcorporatie opgezet waar 2500 inwoners aan deelnemen. Die windturbines vullen nu 20% van de elektriciteitsvraag in.

3.5.6 Samsøe

Het Deense eiland Samsøe heeft eveneens deelgenomen aan het European Renewable Energy Islands project.²⁶ Dit kleine eiland wil binnen afzienbare tijd 100% zelfvoorzienend en duurzaam zijn. Net als Gotland is de bevolking van dit eiland nauw betrokken bij de implementatie van duurzame energie op het eiland. In het kader van het European Renewable Energy Islands project werden de bewoners betrokken door middel van informatieavonden waarin expliciet werd ingegaan op de voordelen die duurzame energieprojecten zouden hebben voor de lokale bevolking en de lokale economie. Op die avonden werd de aanwezigen gevraagd aan te geven waarom en onder welke voorwaarden ze mee zouden willen doen aan duurzame energieprojecten., en hoe die projecten er uit zouden moeten komen te zien. Deze verschillende reacties werden verzameld en omgezet in concrete projecten waar de bevolking inderdaad in wilde participeren. Naarmate deze aanpak langer liep raakten steeds meer inwoners enthousiast en wilden steeds meer mensen daadwerkelijk participeren in de projecten. Er zijn allerlei projecten opge-

---

²⁵ Informatie over Gotland en REislands komt van: www.europeanreislands.net en de DVD: European Renewable Energy Islands. Showing a way to the future.

²⁶ Informatie over Samsøe en REislands komt van: www.europeanreislands.net en de DVD: European Renewable Energy Islands. Showing a way to the future.

zet door coöperaties van inwoners (isolatie projecten, Solar heating en PV, warmteproductie, transport). Vaak werden de projecten ook gebouwd en onderhouden door lokale aannemers. Open huis dagen zijn gewoon geworden, en tegenwoordig zeggen de inwoners geksheerd dat het prestigieuzer is om een grote hoeveelheid PV op het dak te hebben dan een Mercedes in de garage. De projecten hebben niet alleen gezorgd voor een hoge mate aan zelfvoorzienendheid en duurzaamheid op het eiland, ze hebben ook werkgelegenheid gecreëerd, en verlagen de kosten van levensonderhoud door warmte en elektriciteit goedkoper te produceren (de import van fossiele brandstof is met 60% afgenomen). Offshore staan nu tien turbines die geld opleveren vanwege verkoop van elektriciteit. Met dat geld worden nieuwe projecten gestart en is er een Energy Academie opgericht waar onderzoek wordt gedaan en veel disseminatieactiviteiten plaatsvinden.

3.6 Conclusies

Uit het overzicht aan best practices op verschillende eilanden blijkt dat de kans op een succesvol duurzame energieproject of plan direct samenhangend met de afwezigheid van weerstand onder de stakeholders. Wanneer er weerstand is heeft dit negatieve invloed op de schaalgrootte waarop duurzame energie geïmplementeerd kan worden op de eilanden, soms zelfs tot beëindiging van het project aan toe, zoals bleek uit het mislukt geothermische warmte project op Milos.

Projecten die succesvol geïmplementeerd zijn hebben steeds een aantal kenmerken gemeen:

- Bij informatievertrekking aan de lokale bevolking is zeer expliciet aandacht besteed aan de baten en kosten van het project voor de lokale economie.
- Er is in een vroeg stadium gesproken met de lokale bevolking over hun visies ten aanzien van het project, hun voorwaarden voor acceptatie, hun wensen ten aanzien van lokale baten van het project en hun angsten.
- Op basis van de informatie die uit bovenstaande interactie kwam is het projectplan in meer of mindere vorm gezamenlijk opgesteld ofwel is het reeds bestaande plan aangepast om de lokale voorwaarden en wensen te integreren.

Ook wordt uit bovenstaande eilandvoorbeelden duidelijk dat naarmate er meer participatie en betrokkenheid van de bevolking gezocht wordt door de projectontwikkelaars de schaalgrootte (hoeveelheid projecten, percentage duurzaamheid, aantal betrokkenen) van het succes navenant toeneemt. De eilanden Kreta, Gotland en Samsøe zijn daar goede voorbeelden van.

4. Best practices Burgerparticipatie in projecten rond duurzame energie: een aantal voorbeelden

Eén stakeholder die weerstand kan bieden tegen een project is de lokale bevolking (in brede zin het publiek of de burgers en in beperktere zin de bewoners of directe omwonenden). Participatie van de lokale bevolking is speciaal van belang voor Texel, en daarom worden er in dit hoofdstuk, voortbouwend op het voorgaande hoofdstuk over participatieve methoden, een aantal voorbeelden gegeven van succesvolle projecten in Europa waarbij een groot draagvlak onder de bevolking is gecreëerd en van minder geslaagde projecten waarbij er weerstand bij het publiek bestond. De meeste projecten die besproken worden zijn qua schaalgrootte vergelijkbaar met toekomstige projecten op Texel. Er is speciaal gekeken naar voorbeelden waarin windtechnologie een rol speelt.

4.1 De burger neemt zelf initiatief

Bewoners die zich op kleine of grote schaal organiseren in bijvoorbeeld een bewonersvereniging vergroten hun mogelijkheden om inspraak te hebben in maatregelen die de buurt betreffen. Zij kunnen bijvoorbeeld zelf het initiatief nemen tot het verduurzamen van de wijk. Wanneer bewoners zelf een project initiëren en dit vervolgens in samenwerking met de lokale overheid en andere stakeholders uitvoeren, is het draagvlak bij de bewoners voor het project uiteraard groot. De bewoners hebben invloed op de beslissingen en zijn een pro-actieve stakeholder in het proces. Door deze vorm van directe participatie is de weerstand tegen de veranderingen in hun directe leefomgeving bij de bewoners laag.

Een voorbeeld van deze vorm van directe participatie waarbij bewoners zelf het initiatief nemen is de transformatie van de wijk Trinitat Nova in Barcelona²⁷. Om het verval van de wijk tegen te gaan, stelt de bewonersvereniging van deze wijk (7.700 inwoners) aan het eind van de jaren negentig van de vorige eeuw een buurtovereenkomst op. De hoofdlijn van de overeenkomst is de transformatie van de oude arbeiderswijk met relatief slechte leef- en woonomstandigheden tot een eco-wijk met een voorbeeldfunctie voor anderen. De transformatie is gericht op het verbeteren van de welvaart en de woningen en het reorganiseren van de wijkstructuur tot een duurzame wijk. Om dit te bereiken moeten volgens de bewonersvereniging 900 nieuwe energiebesparende woningen in de wijk worden gebouwd die volledig functioneren op basis van hernieuwbare energie. In 1997 wordt de buurtovereenkomst door het provinciale en stadsbestuur opgenomen in het Gemeenschapsplan. Dit Gemeenschapsplan is het kader waarbinnen de transformatie van Trinitat Nova plaatsvindt en is gebaseerd op een participatieve structuur die lokale stakeholders (inwoners, lokale verenigingen, publieke diensten, etc.) gebiedt samen te werken.

De buurtvereniging heeft niet voldoende capaciteit in huis om de ambitieuze plannen door te voeren. Daarom wordt door de vereniging, met financiële steun van de provincie die de wijkinitiatieven ondersteunt, een groep experts gecontracteerd voor de uitvoering van de coördinatie, programmering en planning van de projecten uit het Gemeenschapsplan. Deze experts, het Gemeenschapsteam, werken met name aan de participatie van de verschillende partijen in het project en leggen contacten met stakeholders voor politieke en financiële steun, bouwen een sociaal netwerk op en ontwikkelen de kennis binnen de gemeenschap. De buurtvereniging krijgt hierdoor een rol als gesprekspartner en wordt een brug tussen bewoners, de lokale overheid en experts.

---

²⁷ Case Study: Energy Efficiency in Trinitat Nova, Spain. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht in 2008).

In de jaren na het initiatief van de bewonersvereniging zijn de plannen voor de vernieuwingen in de wijk verder uitgewerkt. Om het draagvlak voor de plannen groot te houden werden in dit proces continue alle stakeholders betrokken in de vorm van workshops, informatieavonden, congressen, etc. Het uiteindelijke resultaat van deze onderhandelingen was een aantal voorlichtingscampagnes over energiebesparing en de bouw van ruim 250 energiezuinige huizen in de wijk waarbij de bewoners uitgebreide instructies krijgen over het gebruik van de verschillende installaties.

Ook in Nederland nemen burgers zelf initiatief om duurzame energie op te wekken. Een voorbeeld van een succesvol project geïnitieerd en uitgevoerd door burgers is het Windpark Kubbeweg bij het dorp Biddinghuizen in Flevoland.²⁸ Vorig jaar zijn daar 17 windturbines van 2 MW geplaatst, voldoende om ongeveer 25.000 huishoudens van stroom te voorzien. Het windpark is een initiatief van twaalf agrarische bedrijven die gemotiveerd door het gunstige windregime in Flevoland, windenergie zagen als stabiele tweede inkomstenbron naast hun agrarische activiteiten.²⁹ Vanwege het overheidsbeleid om in principe geen alleenstaande turbines meer toe te staan in open landschap richtten de agrariërs een samenwerkingsverband op om tot een lijnopstelling van een serie dezelfde molens te komen. De samenwerking bestond in eerste instantie uit een stichting die voor en tijdens de aanvraag in 2001 van het windpark werd bijgestaan door adviseurs. Het eigendom van de turbines is ondertussen in handen van een tweede vorm van het samenwerkingsverband; een bedrijf waarvan de initiatiefnemers de aandeelhouders zijn.

Om een zo hoog mogelijk rendement te halen, wilden men het windpark direct aan het hoogspanningsnet koppelen. Dit leverde in het vergunningstraject verschillende juridische en beleidsmatige knelpunten op omdat niet eerder een particulier windpark zonder samenwerking met een groter elektriciteitsbedrijf een aansluiting had aangevraagd³⁰. Ondanks de opgelopen vertraging is bij het windpark toch een eigen onderstation gebouwd. In het onderstation vindt omzetting naar een hoger voltage plaats waardoor het park direct aan het hoogspanningsnet kan leveren. Ondertussen zijn ook andere windmolenparken aan het onderstation in Biddinghuizen gekoppeld via een privaat elektriciteitsnet. De aansluitingskosten voor omzetting bij een onderstation van een energiebedrijf worden hiermee uitgespaard.

Zowel particulieren als grotere stroomafnemers kunnen zich inschrijven als afnemer van het windpark. De verkoop van de stroom van het windpark wordt geregeld door Windunie, een particuliere coöperatie van windmoleneigenaren die de stroomlevering garandeert. Zowel de wind als het functioneren van de turbines wordt door Windunie continu in de gaten gehouden via een glasvezelnet en ADSL-aansluiting. Naast de productie en levering van stroom heeft het windpark tevens een educatieve functie voor scholieren en andere geïnteresseerden. Er is een informatieve website opgezet en regelmatig worden allerhande activiteiten georganiseerd bij het windpark en de nabijgelegen agrarische bedrijven van de eigenaren van het park.

4.2 Doorslaggevende participatie: burgers zijn mede-eigenaar

Een succesvolle maar tevens ingrijpende methode om draagvlak voor een project onder de lokale bevolking te creëren, is het stichten van een coöperatie (of vergelijkbare vorm van financiële betrokkenheid en partnerschap). Bij een coöperatie wordt het eigendom van het project (bijvoorbeeld een windmolen of een biocentrale) verdeeld over verschillende partijen, inclusief particulieren, die zich voor een bepaald percentage inkopen. Alle mede-eigenaren hebben vervolgens medezeggenschap over het project. Deze vorm van machtsdelegatie wordt ook wel doorslaggevende participatie genoemd.

²⁸ ECN heeft recentelijk onderzoek gedaan naar de verduurzaming van de energievoorziening in Flevoland waarin windenergie een grote rol speelt (Mourik, R., H. Jeeninga en E. van Thuijl, 2006).

²⁹ Zie voor informatie de website van het Windpark Kubbeweg: www.cirkelcommunicatie.com/kubbeweg.

³⁰ Naar aanleiding van de aanvraag van de Kubbeweg is het vergunningstraject rond windparken door de overheid aangepast (zie www.senternovem.nl).

Een voorbeeld van een zeer succesvolle coöperatie is de biomassa centrale in het Duitse 'bio-energie' dorp Jühnde³¹. De initiatiefnemers van de centrale wilden een heel dorp van duurzame, CO₂-neutrale energie voorzien. Aangezien het hele dorp zich in meer of mindere mate zou moeten aanpassen aan de nieuwe energiebron (bijvoorbeeld aanpassingen aan verwarmingsinstallaties, infrastructuur, energieverbruik, etc), was een groot draagvlak onder de bewoners noodzakelijk om het project te laten slagen. Dit draagvlak werd in eerste instantie gecreëerd door de bewoners al in een vroeg stadium bij de plannen te betrekken en het project zo goed mogelijk aan de lokale behoeften aan te passen. Het draagvlak voor het project groeide verder door de oprichting van een coöperatie. De bewoners van Jühnde werd de mogelijkheid aangeboden om voor minimaal €1.500 lid te worden van de coöperatie. Dit lidmaatschap betekent dat zij voor een bepaald percentage mede-eigenaar zijn van de centrale en tevens voor dat percentage zeggenschap hebben over het project. Door middel van een publiciteitscampagne voor de coöperatie is ruim 70% van de inwoners lid geworden. Deze financiële en organisatorische betrokkenheid van een groot gedeelte van de gemeenschap zorgt voor een verdere versterking van het lokale draagvlak voor de centrale, waarmee een succesvolle toekomst van het project is gewaarborgd.

De bewoners van Jühnde zijn trots op hun centrale en op hun dorp dat zowel landelijk als wereldwijd veel publiciteit heeft gehaald als eerste 'bio-energie' dorp in de wereld. En als gevolg van het succes van het project in Jühnde, is ook het draagvlak om het 'volgende bio-energie' dorp te worden bij de bewoners van tal van dorpen in de omgeving gegroeid. Op dit moment wordt dan ook gewerkt om een volgend Jühnde-model te realiseren in andere dorpen. De Duitse biomassa projecten worden gesteund door het Duitse beleid met feed-in tarieven voor duurzame energie. Hierdoor worden de netwerkbeheerders verplicht om duurzame energie aan te kopen tegen vastgestelde minimale prijzen.

Het betrekken van burgers als mede-eigenaar van een project kan naast de creatie van draagvlak ook een stimulans zijn voor de lokale economie. Dit is het geval bij het windpark bij het dorpje Vep in het westen van Hongarije³². Door een lokaal energiebedrijf zijn daar, met financiële ondersteuning van de Europese commissie, een tiental windturbines gepland. Het doel van de initiatiefnemers is de lokale economie te ondersteunen en met de Hongaarse ontwikkeling naar een duurzamere energie-huishouding mee te gaan. Om draagvlak te creëren bij de lokale overheid en bewoners van Vep voor het project en tegelijkertijd een economische impuls aan het dorp te geven, bieden de initiatiefnemers een gedeelte van het eigendom van het park aan lokale partijen aan. Allereerst wordt de gemeente voor 20% eigenaar van het windpark zonder hiervoor te moeten betalen. Vervolgens wordt 40% eigendom van het park aan de bewoners van Vep aangeboden tegen aangepaste lage tarieven. Daarnaast wordt het terrein waar de turbines worden gebouwd gehuurd van lokale boeren waarmee nog een extra financiële impuls aan het dorp gegeven wordt.

De gemeente heeft ondertussen het initiatief genomen om de winst van haar aandeel toe te kennen aan het lokale sociale programma dat de werkloosheid in het dorp aanpakt. De eerste turbine van het park is ondertussen geplaatst en de bewoners zijn erg trots op hun molen die ondertussen ook een educatieve functie heeft in de omgeving.

4.3 Symbolische participatie: burgers worden geraadpleegd

Bij verduurzamingsprojecten die direct ingrijpen in het leven van bewoners, bijvoorbeeld de aanleg van een energiebesparend verwarmingssysteem in bestaande woningen, is het van belang dat iedere consument afzonderlijk voorstander is van het initiatief. Wanneer een huiseigenaar

---

³¹ Case Study: The bioenergy Village Jühnde. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht in 2008).

³² Case Study: Wind Power Plant in Western Hungary, Near Vep. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht in 2008).

niet overtuigd is van het nut of de noodzaak van de installatie, is de kans zeer groot dat deze weigert om (grootschalige) verbouwingen aan de woning door te voeren. Bij dergelijke projecten wordt daarom vaak vooraf een grondige consultatie van de beoogde doelgroep uitgevoerd. Deze consultatie is een vorm van symbolische participatie.

In de Poolse Podhale regio werd de bevolking bijvoorbeeld geconsulteerd over haar houding ten opzichte van een geothermisch verwarmingssysteem dat tot 4,200 huishoudens zou kunnen verwarmen³³. De consultatie vond plaats nadat bij een eerste groep huishoudens het nieuwe verwarmingssysteem geïnstalleerd was. Er werd een uitgebreide vragenlijst gestuurd naar diegene die hadden geweigerd deel te nemen aan het project om een beter beeld te krijgen van de achterliggende argumenten. Uit de vragenlijsten kwam onder andere naar voren dat het grootste gedeelte van de geconsulteerden niet deelnam vanwege financiële redenen. Vooral de initiële kosten van de nieuwe installatie op korte termijn waren een probleem. Hierbij bleek dat deze groep niet overtuigd was van de hoge opbrengsten van de installatie op langere termijn. Tevens waren er een groot aantal bang voor plotse prijsstijgingen van de geothermische verwarming in de toekomst en wilden daarom hun oude installatie, gebaseerd op kolen of olie, niet wegdoen. De projectleiding paste aan de hand van de uitslag van de vragenlijsten haar informatievoorziening en marketing naar deze groep aan. Er werd voortaan meer nadruk gelegd op de economische en financiële voordelen van het systeem voor het huishouden en minder op de voordelen voor het milieu, voor de regio of het gebruikersgemak van de installaties (die weinig onderhoud vroegen). Dit had tot gevolg dat een aantal van de initiële weigeraars, alsnog overstapten op het nieuwe verwarmingssysteem.

4.4 Eenrichtingsverkeer: geen burgerparticipatie

Zoals in de inleiding aangegeven bewijzen de praktijk en de literatuur dat meer projecten falen wanneer stakeholders niet betrokken worden bij de planning en uitvoering van het project. Dit geldt voor alle partijen met belangen in het project en dus ook voor bewoners. Als burgers of omwonenden niet de mogelijkheid krijgen te participeren in de planfase van het project en vervolgens met het resultaat van het project (bijvoorbeeld een windmolen of centrale in hun leefomgeving) geconfronteerd worden, is de kans groot dat zij weerstand gaan bieden. In het verleden zijn veel projecten hierdoor gedeeltelijk of zelfs geheel mislukt.

Het Franse windproject EOLE 2005 is hier een voorbeeld van.³⁴ Het (nucleaire) energiebeleid werd in Frankrijk traditioneel centraal uitgevoerd zonder directe betrokkenheid van lokale partijen. Het grootschalige nationale windenergieproject EOLE 2005 werd op dezelfde manier in 1996 gestart door een aantal ministeries in samenwerking met EDF (Électricité de France) om in tien jaar 250-300 MW extra windenergie te produceren. Frankrijk had een uitstekende windkaart en tevens veel geschikte open locaties voor windturbines. Vernieuwend ten opzichte van het nucleaire beleid was de betrokkenheid van een aantal ngo's bij EOLE. Omdat de ngo's, die traditioneel de tegenstander waren in Franse energie-issues, groot voorstander waren van windenergie, werd verder weinig rekening gehouden met andere sociale weerstand van bijvoorbeeld lokale overheden of omwonenden tegen de plannen.

Lokale partners werden echter niet bij het proces betrokken. Hierdoor werden lokale sociale, culturele en territoriale factoren niet meegenomen in de planning fase. Toen deze partijen uiteindelijk in een late fase geconfronteerd werden met de geplande turbines, voelden zij zich buitengesteld en genegeerd. Omdat de molens het geliefde landelijke landschap van de bewoners sterk aantastten, startten zij een felle oppositie. Deze oppositie kreeg snel vorm in organisaties die zich door middel van petitie, protest brieven, media-optredens, websites en forums, kranten

³³ Case Study: Utilisation of geothermal energy in the district heating in the Podhale region in the South of Poland. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht in 2008).

³⁴ Case Study: Wind Energy in France. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht in 2008).

artikelen, etc uitten. De protesten van de bewoners werden overgenomen door andere lokale partijen (zoals lokale overheden en ngo's hetgeen leidde tot grote vertraging (36 - 42 maanden) of zelfs het afblazen van geplande turbines. Hoewel het moeilijk is het preciese effect van de weerstand te meten, is men het er over eens dat de sociale acceptatie een onverwacht groot probleem was bij EOLE 2005.

Een ander voorbeeld is de weerstand van bewoners in Londen tegen een waterstof tankstation in hun buurt³⁵. Londen is een van de Europese steden van het CUTE (Clean Urban Transport for Europe) project waarbij een aantal bussen in de stad op waterstof rijden. CUTE was een demonstratieproject om de brandstofcel bussen en bijhorende technologie te testen. De steden werden als 'laboratoria' gezien en de technologie werd van bovenaf 'gedropt' zonder hierbij uitgebreid de lokale context te analyseren. De communicatie rond het project concentreerde zich dan ook rond een aantal grote multinationale bedrijven en instituten zoals de Europese commissie, BP (British Petrol), Daimler-Crysler, etc.

Om de CUTE-bussen van brandstof te voorzien bestond een gedeelte van het project uit de aanleg van een aantal waterstof tankstations. Het station in Londen werd gepland bij een bestaand tankstation en was het enige binnen het project dat publiekelijk toegankelijk zou worden. BP maakte in Londen als energieleverancier de bewuste keuze weinig ruchtbaarheid aan het tankstation te geven omdat het anders wellicht geïnterpreteerd kon worden als een reden voor bezorgdheid. En omdat de bewoners toch al gewend waren aan het bestaande tankstation, er fysiek dus niet veel zou veranderen en er geen risico's voor de veiligheid waren, verwachtte ze ook geen grote problemen.

Maar vanaf het moment dat de bewoners via de gemeenteraad op de hoogte werden gebracht van het geplande waterstof tankstation, boden zij flinke weerstand tegen het project. Er werden tal van formele klachtbrieven verstuurd en ook de lokale media richtte zich tegen het station. Opvallend was dat de weerstand van de bewoners niet was gebaseerd op de technologie en de eventuele gevolgen voor de veiligheid, maar vooral op de werkwijze van BP. Bewoners waren ongelukkig met het gebrek aan communicatie van de energieleverancier over de ontwikkelingen. Het project was immers al 42 maanden bezig en zij hadden nog geen mogelijkheid gehad om met BP hierover te spreken. De vele protestbrieven van bewoners leidde uiteindelijk tweemaal tot het afkeuren van de vergunningsaanvraag. Uiteindelijk werd een jaar later dan gepland een vergunning gegeven voor de bouw van een station dat niet publiekelijk toegankelijk zou worden.

Na de eerste protesten is BP gestart met een intensieve informatievoorziening naar de bewoners toe. Zij werden samen met andere lokale stakeholders uitgenodigd voor verschillende bijeenkomsten om alle belangen door te spreken. Ook werden informatieavonden georganiseerd waarop medewerkers van BP antwoord gaven op alle vragen van aanwezigen. Door deze initiatieven is de relatie tussen BP en de lokale omgeving ondertussen weer verbeterd. Maar BP heeft bij de evaluatie van het project wel aangegeven verkeerd te hebben gehandeld door de lokale partijen niet op tijd bij het project te betrekken en noemt de situatie een reputatiecrisis.

4.5 Lessen uit de voorbeelden

Bovenstaande voorbeelden van projecten rond duurzame energie laten zien wat de invloed van burgers op de planning, het proces en de uitkomst van het project kan zijn. Drie belangrijke lessen kunnen we hieruit trekken.

1. Participatie van burgers is noodzakelijk. Wanneer zij niet of te laat bij het proces betrokken worden, neemt de kans op weerstand van de bevolking erg toe.

---

³⁵ *Case Study: The Clean Urban Transport for Europe CUTE: London Demonstration*. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht in 2008).

2. Het is van belang in te zien dat ieder project een unieke context heeft en dat de vorm van de participatie afgestemd moet worden op die context. Of er gekozen moet worden voor enkel informatievoorziening en geen participatie, voor een symbolische participatie waarbij burgers gehoord worden, voor een directe participatie waarbij burgers mede invloed hebben op de beslissingen of voor een doorslaggevende participatie waarbij burgers zelf de beslissingen nemen, is een keuze die gebaseerd op de context van het project vooraf door de initiatiefnemers doordacht genomen moet worden.
3. Acceptatie van en weerstand tegen een project van burgers kan gebaseerd zijn op verschillende onderdelen: de technologie, de economische en financiële consequenties, de werkwijze van de projectpartners, de landschappelijke gevolgen, de deelname van een bepaalde partij, onzekerheden over de toekomst, etc. Bij de participatie van burgers en informatievoorziening naar hen toe moet dus getracht worden evenveel aandacht aan alle facetten van het project te geven en niets achter te houden of te ver naar voren te schuiven.

Referenties

- (2003): *Powering Cyprus. A future renewable energy island?* REFOCUS May-June, www.refocus.net
- Annex IV of Final Report on the Civil Society Process leading to the International Meeting on the Reviews of the Programme of Action on Sustainable development of SIDS*, January 2005, Mauritius, prepared by CEDREFI, May 2006
- Arnstein, S.R. (1969): *A Ladder of Citizen Participation*, in: *American Institute of Planners Journal*, 35, 216-224.
- Beccali, M., M. Cellura, M. Mistretta, (2003): *Decision-making in energy planning. Application of the Electre method at regional level for the diffusion of renewable energy technology*. *Renewable Energy* 28 pp.: 2063-2087.
- Case Study: The Bioenergy Village Juhnde*. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht 2008)
- Case Study: The Clean Urban Transport for Europe CUTE: London Demonstration*. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht 2008)
- Case Study: Energy Efficiency in Trinitat Nova, Spain*. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht 2008)
- Case Study: Utilisation of geothermal energy in the district heating in the Podhale region in the South of Poland*. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht 2008)
- Case Study: Wind Energy in France*. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht 2008)
- Case Study: Wind Power Plant in Western Hungary, near Vep*. Onderdeel van Work Package 2 van het EC-project Create Acceptance (publicatie verwacht 2008)
- Cavallaro, F., L. Ciralo (2005): *A Multicriteria approach to evaluate wind energy plants on an Italian island*. *Energy Policy* 33, pp. 235-244
- Donaldson, T., T.W. Dunfee, (1994): *Towards a Unified Conception of Business Ethics: Integrative Social Contracts*. in: *Academy of Management Review*, 19/2, 252-284
- Deegan, C., B. Gordon (1996): *A Study of the Environmental Disclosure Practices of Australian Corporations*. in: *Accounting and Business Research*, 26/3, 187-199
- Department of information Malta (2006): *A Draft Renewable Energy Policy for Malta*, August 2006. Government Press.
- Friedman, A.L., S. Miles (2006): *Stakeholders. Theory and Practice*, Oxford University Press, Oxford.
- Gazey, R., S.K. Salman, D.D. Aklil-D'Halluin (2006): *A field application experience of integrating hydrogen technology with wind power in a remote island location*. *Journal of Power Sources* 157 pp.: 841-847
- Haralambopolous, D.A., H. Polatidis (2003): *Renewable energy projects: structuring a multi-criteria group decision-making framework*. *Renewable Energy* 28 pp.: 961-973
- Kaldelis, J.K. (2005): *Social attitude towards wind energy applications in Greece*. *Energy Policy* 33 pp. 595-602
- Kotzebue, J.R. (2005): *Sustainable Development Policy-The case of Malta*. Master Thesis University of Groningen-The Netherlands

- Manoglou, E., P. Tsartas, A. Markou (2004): Geothermal energy sources for water production- socio-economic effects and people's wishes on Milos island: a case study. *Energy Policy* 32 pp.: 623-633.
- Maxoulis, C.N., H.P. Charalampous, S.A. Kalogirou (forthcoming 2007): Cyprus Solar water heating cluster: A missed opportunity? *Energy Policy*, doi:10.1016/j.enpol.2006.11.021
- Mourik, R., H. Jeeninga, E. van Thuijl (2006): Naar een duurzaam Flevoland. Identificatie van routes die kunnen bijdragen aan verduurzaming van de energievoorziening in Flevoland. ECN Beleidsstudies. Rapport ECN-C--05-107.
- Murphy, D.F., J. Bendell (1997): *In the Company of Partners: Business, Environmental Groups and Sustainable Development Post-Rio*, Bristol: The Policy Press
- ECTOS deliverable 12. Te downloaden van Website Ectos www.ectos.is/newenergy/en/
- Tsioliaridou, E.; G.C. Bakos, M. Stadler (2006): A new energy planning methodology for the penetration of renewable energy technologies in Electricity sector- application for the island of Crete. *Energy Policy* 34 Pp.: 3757-3764
- Weisser, D. (2004): On the economics of Electricity consumption in small island developing states: a role for renewable energy technologies? *Energy Policy* 32 Pp.:127-140
- Zöller, K. (1999): Growing Credibility Through Dialogue: Experiences in Germany and the USA, in: M. Charter and M.J. Polonsky (eds.), *Greener Marketing: A Global Perspective on Greening Marketing Practice*, Sheffield, UK: Greenleaf Publishing, p. 196-206
- European Renewable Energy Islands. Showing a way to the future (DVD)

Websites

Website Create Acceptance www.createacceptance.net

Website Ectos www.ectos.is/newenergy/en/.

Website CRINNO: http://www.crete-region.gr/greek/programs/CRINNO/crinno_index.

Website Senter Novem www.senternovem.nl

De informatie over het Windpark Kubbeweg komt onder andere van de volgende website:
<http://www.cirkelcommunicatie.com/kubbeweg>

De informatie over de Grenadine eilanden en het project komt van de volgende website:
<http://www.lighthouse-foundatin.org/index.php?id=120&L=1>

De informatie over SIDS is afkomstig van de volgende websites:
<http://www.csiwisepractices.org/?read=500> en <http://www.bcca.org/ief/mim05.htm>

Informatie over duurzame energieactiviteiten op het eiland Reunion komt van de volgende website: <http://www.arer.org/fra/pages/panorama/carte/carte.htm>

www.europeanreislands.net